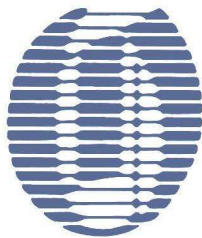

Orð og tunga

6

Orðabók Háskólans

Formáli ritstjóra

Orða og tunga kemur nú út í sjötta sinn. Síðasta hefti kom út í árslok 2001. Ritinu er ekki ætlað að vera ársrit heldur kemur það út eftir því sem efni safnast og tilefni gefast til. Þrjú af áður útgefnum heftum hafa verið ráðstefnurit, tvö með greinum um ýmis efni er tengjast orðfræði og orðabókafræði.

Að þessu sinni verða í ritinu átta greinar. Allar snerta þær orðfræði eða orðabókafræði á einn eða annan hátt. Tvær tengjast orðabókum og orðabókagerð. Guðrún Kvaran kynnir hugmynd Jóns Ófeigssonar að lýsingu „stórra orða“ í orðabók Sigfúsar Blöndals og hún skrifar einnig um einn kafla í vasabókum Björns M. Ólsens og staðbundinn orðaforða. Fjórar greinar fjalla um orðfræði og orðsifjar. Jón Axel Harðarson skrifar greinina *Fáránn ræingur mælti rán og regin*, Jónína Hafsteinsdóttir fjallar um sérkenni skaftfellskra örnefna, Stefán Karlsson um lýsingarorðin *fagrlegr, farlegr, fallegr* og Veturliði Óskarsson veltir fyrir sér orðunum *fóviti, fóveti og fógeti*. Margrét Jónsdóttir skrifar síðan um sagnirnar *virka og verka*.

Eiríkur Rögnvaldsson, Auður Þórunn Rögnvaldsdóttir, Kristín Bjarnadóttir og Sigrún Helgadóttir skrifa saman grein um vélræna málfræðigreiningu með námfús-um markara en þau fengu styrk úr Tungutækniþjóði til þess að vinna slíkt verkefni.

Allur undirbúningur undir prentun *Orðs og tungu* fór fram á Orðabók Háskólans og var það verk í höndum Bessa Aðalsteinssonar. Háskólaútgáfan annaðist prentun og dreifingu.

Guðrún Kvaran

Tm. Undir flettunni *snaggaralegur* nefnir ÁBIM *snakaralegur* og telur *snaggaralegur* framburðarmynd af því. Hann merkir flettuna 19. öld og er óvíst við hvort orðið hann á. Hann vísar síðan í forliðinn *snaka-*. Þar er þó *snakaralegur* ekki en hins vegar *snakalegur* ‘forvitinn; snaggaralegur’ sem eitt dæmi er um í Tm. Vasabókardæmið og Bl eru því einu heimildir Orðabókarinnar um þetta orð.

snegda ‘skapstór kvenmaður’. Aftan við orðið stendur ÷ Af. Bl merkir orðið ekki staðbundið og gefur ekki upp vestfirskan framburð. ÁBIM hefur elst dæmi um *snegðu* frá 17. öld. Það er sennilega sótt í *Bellerofontissrímur* (1949:60). Annað dæmi í Rm er úr handriti með viðbótum við orðabók Björns Halldórssonar: „Snegda tekst fyrir liott okyrrlæti manna a faralsfæti: og snegdulegur kallaz sa madur, sem aldrei vill kyrr vera og eyrir illa anara manna vidrædum (1992:444). Ekkert dæmi fannst í Tm. Merkingin gæti verið vestfirsk en fleiri heimildir skortir.

snjófljóð = snjóflóð (alm). BMÓ stríkar undir j-ið í *-fljóð* til þess að leggja áherslu á framburðinn.

sori ‘frassi’ (+Df.). Bl hefur ‘úði’ sem eina merkingu í orðinu en merkir hana ekki sem staðbundna. ÁBIM hefur hana einnig sem eina af mörgum: ‘botnfall, óhreinindi; gjall úr málm; úði, suddi’ (1989:929). Í Rm var ekkert dæmi um merkingu BMÓ og sama er að segja um Tm. Er því óvíst um útbreiðslu.

spáða ‘kvensnift (ekki sérstaklega um börn)’ (+Df.). Orðið er ekki merkt staðbundið í Bl. ÁBIM gefur merkinguna ‘stelpukorn, ung stúlka ...’ (1989:930). Ekkert dæmi var til í Rm en sjö í Tm. Þau voru úr Húnavatnssýslu, Eyrarsveit og af Vestfjörðum. Merkingin virtist alls staðar jákvæð og orðið notað um ungar telpur. Sú merking sem fram kemur í vasabókinni, heldur neikvæð og eins um fullorðna konu, kom hvergi fram en hún gæti hugsanlega verið staðbundin.

spraka ‘lúða’. Bl merkir orðið Vf. og Af. ÁBIM hefur elst dæmi frá 17. öld. Í orðasafni skrifuðu af vestfirskum manni líklega 1770–1780 er orðið nefnt: „Spraka, Spreke, flydra, heilagfiske (Eigenlega hellð eg Spraka sie Smá flydra, her fiskast og giarnan meir af því, enn hinu stóra)“ (BA XX:282). Orðið kemur einnig fyrir á orðalista Brynjólfs Oddssonar (sjá dornikur) (BA XXXIX:158). JÓlGrv þekkir orðið en getur ekki um útbreiðslu. Nokkur dæmi voru til í talmálssafni og voru þau öll vestfirsk.

starr ‘þras, illdeilur’ (÷Df.), **starra** ‘þrasa’ (÷Df.). Bl merkir dæmið Arnf. ÁBIM hefur bæði orðin í sömu flettu og merkir 19. öld en ekki staðbundin. Hvorugt þeirra fannst í Rm eða Tm. Líklegt er að Ásgeir hafi dæmi sín úr vasabókinni.

steintað ‘harðatorf’ (+Df., +Vf.). Bl merkir orðið Arnf. ÁBIM hefur orðið ekki í sinni bók og aðeins eitt dæmi var í Rm sem rekja má til Dalasýslu. Ekkert dæmi var í Tm. Dæmafæð kemur því í veg fyrir að unnt sé að telja orðið með vissu staðbundið.

stobbaralegur ‘pattaralegur’ (+Df.). Bl merkir orðið Vf. ÁBIM merkir það „nisl.“ og hefur hugsanlega heimild sína úr Blöndal en ekki vasabókinni beint. Aðeins eitt dæmi var til í Rm frá Guðmundi Hagalín. Tíu dæmi voru í Tm og benda þau til að orðið sé notað víðar en á Vestfjörðum.

strabbi ‘sporður á hákall’. Bl merkir orðið ekki staðbundið. ÁBIM hefur elst dæmi frá 17. öld en elsta dæmi í Rm er úr *Árbók Sögufélags Ísfirðinga* úr heimild frá 1723: „hann hefur þann hlut, sem strabbi kallazt svo burtu selt á hvalfjörunni“ (1960:89).

streigja ‘dextra’ (+Df.). Bl merkir sögnina Vf. ÁBIM hefur elst dæmi frá 17. öld, en sé það sama og elsta dæmi í Rm er merkingin önnur: „Tók hún þá í hönd honum og vildi leiða hann, en hann streigðist á mót“ (Ann V:291). Parna virðist orðið fremur merkja ‘streitast gegn e-u’. JÓlGrv þekkir orðið í merkingu BMÓ en getur ekki um útbreiðslu. Yngri dæmi í Rm eru frá 19. öld en alls eru dæmin fimm. Í Tm fundust engin dæmi og er því ekki unnt að segja til um útbreiðslu orðsins.

sykklingur ‘háleitur’. Bl merkir orðið Vf. Það er ekki fletta hjá ÁBIM og engin dæmi fundust í Rm. Orðið er skráð í orðasafni Steingríms Jónssonar biskups (sjá bokka): „siklíngar háleystar neðan á Sockum“ (BA XXXIX:153). Í Tm voru til tvö dæmi. Annað var með gamalli heimild úr Dýrafirði og stóð á seðlinum „dautt nú (1922).“ Hitt dæmið var úr Vestur-Barðastrandarsýslu og orðið sagt notað þegar skorið hefði verið neðan af sokk. Dæmin benda því til Vestfjarða þótt fá séu.

tuðra ‘tóbakspungur, (blaðra) (óvirðul. nufa)’. Bl gefur sem merkingu 1 ‘blaðra’ en sem merkingu 2 a. ‘skjóða’, 2 b. ‘peningapungur’ og 2 c. ‘tóbakspungur’. Engin þessara merkinga er merkt sem staðbundin. ÁBIM gefur merkinguna ‘blaðra, skjóða’ og hefur elst dæmi frá 18. öld.

túttla ‘snepill (helst bréfsnepill)’. Bl merkir orðið Vf. ÁBIM setur undir sömu flettu *tutla* og *túttla* og hefur elst dæmi frá 19. öld. Engin dæmi voru í Rm og Tm og er því ekki unnt að meta hvort myndin *túttla* er staðbundin.

túttla ‘kramarahús’. Bl merkir orðið Arnf. ÁBIM gefur ekki þessa merkingu. Hún er sennilega komin úr dönsku þar sem ein merking orðsins *tutte* er einmitt ‘kramarahús’. Hvorki voru til dæmi í Rm né Tm í þessari merkingu.

töggmatur ‘átmatur’. Bl merkir orðið Arnf. ÁBIM nefnir *töggmat* undir flettunni *tögg* ‘veigur, hald; dugur, seigla ...’ og tengir sögninni að *tyggja* og nafnorðinu *tugga* (1989:1079). Dæmi voru hvorki í Rm né Tm. Eina heimildin, enn sem komið er, er því vasabókin með arnfirsku dæminu.

vískur ‘fyndinn, hnyttinn’ (+Df.). Bl merkir orðið Vf. ÁBIM hefur flettuna *vískur* og merkir staðbundna frá 18. öld. Hann telur hana einangraða og ekki örugga og ef til vill sama orð og *vískur* sem merkir ‘vitur, skynugur’, þ.e. í misritað fyrir *i* (1989:1146). Eina dæmið í Rm er úr þjóðsögum Jóns Árnasonar. Þar ræða saman tvö börn. Annað var í uppáhaldi hjá föður sínum og fékk vel skammtað af smjöri. Hitt barnið segir: „Smátt skammtar hann faðir minn smjörið núna,“ „Hann sér það ekki blessaður,“ mælti hitt er var uppahald föðurs síns. „Jú, jú,“ svaraði hitt, „sér hann það, vízkur.“ “ (V: 415). Erfitt er að sjá að merkingin „fyndinn“ eigi við í þessari heimild. Engar upplýsingar eru um hvaðan sagan er ættuð. Ekkert dæmi var til í Tm. Í vasabókinni er *vískur* greinilega skrifað með *i* og Björn hafði einnig dæmi úr Dýrafirði. Því verður að telja þessi dæmi viðbót við heimild Ásgeirs.

pollákur ‘slóði „þetta er fallegur pollákur“’. Bl merkir orðið Vf. ÁBIM hefur það ekki sem flettu og ekkert dæmi var í Tm. Aðeins eitt dæmi var í Rm. Vegna dæmafæðar er erfitt að segja til um hvort notkunin sé staðbundin.

ælingjar ‘smáfiskar (alm.)’. Bl merkir orðið Vf. ÁBIM gefur það upp sem „nisl.“, merkir ekki staðbundið og segir merkinguna vera ‘horgemlingur, ógerðarlegur maður; smáfiskur’. Í Rm voru til sjö dæmi, hið elsta þeirra frá miðri 20. öld. Fjögur þeirra (þar af þrjú frá Halldóri Laxness) voru um manneskjur. Tvö af hinum voru úr *Íslenskum*

sjávarháttum Lúðvíks Kristjánssonar, bæði um heiti á þorski og merkt Strandasýslu (III: 395, IV: 155), hið þriðja var fengið úr *Strandapóstinum* (1984: 103): „Ælingi var svo lítill [þ.e. hákarl] að hann var á mörkum þess að vera talinn hirðandi.“ Dæmin í Tm voru átta. Öll voru þau vestfirsk. Tvö voru úr Strandasýslu um hákarl, merkingin ‘Ítill fiskur’ þekkt bæði í Vestur-Barðastrandarsýslu og Norður-Ísafjarðarsýslu og benda því allar heimildir um sjávardýramerkinguna vestur.

BMÓ hefur skráð á fyrrgreindum blaðsíðum hjá sér nokkur gælunöfn í Arnarfirði. Þau eru þessi:

Addi = Árni

Agga = Ranka

Dagga = Dagbjört

Dói = stytt af Þórólfur

Dóri = Halldór og Þórður

Gugga = Gudda (Guðbjörg)

Guja = Gunna

Gummi (+Df.) = Gvendur

Jónsi = Nonni (einnig á orðalista Brynjólfs Oddssonar (sjá dornikur) BA XXX-IX:156).

Kitta (+Df.) = Stína

Kitti = Stjáni (einnig á orðalista Brynjólfs Oddssonar (sjá dornikur) BA XXX-IX:157).

Niki = Nikolás

3 Samantekt

Í kaflanum um „arnfirsku“ orðin hefur Björn M. Ólsen skrifað hjá sér rétt rúmlega hundrað orð. Í því sem fram hefur komið sést að í um þrjátíu tilvikum er nokkuð ljóst að notkunin er ekki staðbundin og að í um tuttugu tilvikum er ekki hægt að segja til um útbreiðslu vegna dæmafæðar. Rétt um fjörutíu orð, eða ákveðnar merkingar orða, virðast bundin norðanverðu Vesturlandi eða gætu verið vestfirsk. Sigfús Blöndal hefur í langflestum tilvikum merkt orðin í bók sinni sem staðbundin af fyrrgreindri ástæðu og er rétt að benda enn einu sinni á að taka slíkar merkingar með varúð.

Orðsifjabók Ásgeirs Blöndals Magnússonar er ekki skrifuð með mállýskur í huga heldur einungis uppruna og er því yfirleitt ekki hægt að nota hans bók ef aðeins ákveðin merking orðs er staðbundin. Það kemur þó fyrir en ekki innan þeirra orða sem hér voru athuguð. Hún nýtist því takmarkað við athuganir á útbreiðslu orða.

Ritmálssafn Orðabókarinnar nýtist allþokkalega við útbreiðslurannsóknir, en mestar heimildir er að sjálfsgöðu að finna í talmálssafni. Þegar verkefni, af því tagi sem hér er gerð grein fyrir, er tekið fyrir kemur þó vel í ljós hve miklu enn þarf að safna til þess að safnið getið nýst við gerð sögulegrar orðabókar. Víða eru göt sem stoppa þarf í.

Orðabókarhandrit Jóns Ólafssonar úr Grunnavík kemur oft að góðu gagni, einkum hvað aldur snertir. Hann er fæddur á Ströndum en alinn upp í Víðidalstungu frá unga

aldri. Hann hefur þó þekkt vel vestfirskt tungutak og fyrir kemur að hann geti vestfirskrar notkunar.

Orðalista Rasks, Steingríms biskups og Brynjólfs Oddssonar þarf að taka með varúð. Þeir gefa vissulega þær upplýsingar að þrír menn heyrðu orð fyrir vestan sem þeir þekktu ekki. Þessi orð voru því notuð vestra en listarnir geta ekki skorið úr um að orðin hafi ekki verið notuð annars staðar á landinu.

Vasabækur Björns M. Ólsens eru afar mikilvægar heimildir sem skoða þarf mun betur en gert hefur verið. Björn er á ferð sérstaklega í þeim tilgangi að safna orðum úr töluðu máli í öllum landshlutum. Hann skrifar því ekki hjá sér tilviljanakennt heldur markvisst eftir mönnum á hverjum stað. Eins og sjá má í yfirlitinu yfir efni bókana í *Orði og tungu* 5 er ekkert yfirlit hægt að fá yfir útbreiðslu einstakra orða. Þau gætu verið skráð í fleiri en einni bók. Þegar allt efni í bókum Björns er komið í tölvutækt form eiga þær eftir að koma að enn betra gagni við rannsóknir á útbreiðslu orða.

Heimildir

- Ann = *Annálar 1400–1800. Annales Islandici posteriorum sæculorum*. I – . 1922 – .
 Hið íslenska bókmenntafélag, Reykjavík.
- ÁBIM = Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
- Ársrit Sögufélags Ísfríðinga*. 1956 –. Ísafirði.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1983. Um íslensk askheiti. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 5:161–168.
- BA XX = Jón Helgason [útg.] 1960. Fem islandske ordsamlinger fra 18. og 19. århundrede. *Bibliotheca arnamagnæana*. Vol. XX. Opuscula I: 271–299. Ejnar Munksgaard, Hafniæ.
- BA XXXIX = Veturliði Óskarsson [útg.] 1991. Tvö vestfirsk orðasöfn. *Bibliotheca arnamagnæana*. Vol. XXXIX. Opuscula IX:147–159. C.A. Reitzels forlag, Hafniæ.
- Bellerofontisrímur*. 1949. Rit Rímnafélagsins II. Reykjavík.
- Benedikt Gröndal. 1948–1954. *Ritsafn*. I–V. Ísafoldarprentsmiðja H.F., Reykjavík.
- Bjarni Sæmundsson. 1926. *Fiskarnir* (Pisces Islandiæ). Reykjavík.
- Björn Halldórsson. 1992. *Orðabók. Íslensk – latnesk – dönsk*. Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda II. Orðabók Háskólans, Reykjavík. (Fyrsta útgáfa 1814).
- Guðmundur Andrésson. 1999. *Lexicon Islandicum*. Ný útgáfa. Gunnlaugur Ingólfsson og Jakob Benediktsson önnuðust útgáfuna. Orðfræðirit fyrri alda IV. Orðabók Háskólans, Reykjavík. (Fyrsta útgáfa 1683).
- [Guðni Jónsson]. 1940–1957. *Íslenzkir sagnabættir og þjóðsögur*. I–XII. Skrásett hefir Guðni Jónsson. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Guðrún Kvaran. 2001. Vasabækur Björns M. Ólsens. *Orð og tunga* 5:23–41.
- Halldór Laxness. 1994. *Salka Valka*. 6. útgáfa. Vaka-Helgafell hf., Reykjavík.

Hallgrímur Scheving. *Orða-Safn úr nýara og daglega málinu tínt saman af Skólakennara Dr. H. Scheving*. Handrit varðveitt í Landsbókasafni-Háskólabókasafni, Lbs. 283–285 4to.

Íslenskt fornbréfasafn. Diplomatarium Islandicum. 1857–1972. I–XVI. Hið íslenska bókmenntafélag, Kaupmannahöfn og Reykjavík.

Jón Árnason. 1994. *Nucleus latinitatis*. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sáu um útgáfuna. Orðfræðirit fyrir alda III. Orðabók Háskólans, Reykjavík. (Fyrsta útgáfa 1738.)

[Jón Árnason.] 1954–1961. *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri*. Safnað hefur Jón Árnason. Nýtt safn. I–VI. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson önnuðust útgáfuna. Bókaútgáfan Þjóðsaga, Reykjavík.

Jón Guðmundsson lærði. 1948. *Ármanns rímur*. Íslensk rit síðari alda 1. Ritstjóri Jón Helgason. Kaupmannahöfn.

Jón Ólafsson úr Grunnavík. Orðabókarhandrit varðveitt á Stofnun Árna Magnússonar í Reykjavík undir númerinu AM 433 fol.

Jþorl.II = *Íslensk ljóðabók Jóns Þorlákssonar* I-II. 1842–1843. Kaupmannahöfn.

Lúðvík Kristjánsson. 1980–1986. *Íslenskir sjávarhættir*. I–V. Menningarsjóður, Reykjavík.

ÓDavVik = *Íslenskir vikivakar og vikivakavæði*. 1894. Ólafur Davíðsson hefir samið og safnað. Hið íslenska bókmenntafélag, Kaupmannahöfn.

[Páll Melsteð.] 1913. *Brjef Páls Melsteðs til Jóns Sigurðssonar*. Kaupmannahöfn.

Rm = Ritmálssafn Orðabókar Háskólans.

Safn til sögu Íslands. I-IV. Reykjavík.

Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík.

Skýrsla um hið íslenska náttúrufræðisfélag. 1890. Reykjavík.

Sóknalýsingar Vestfjarða. 1952. I–II. Reykjavík.

Strandapósturinn. 1967–. Reykjavík.

Tm = Talmálssafn Orðabókar Háskólans.

Þorvaldur Thoroddsen. 1922–1923. *Minningabók*. I–II. Safn Fræðafjeldagsins um Ísland og Íslendinga. Hið íslenska fræðafjelag, Kaupmannahöfn.

Jón Axel Harðarson

Fáránn ræingur mælti rán og regin

Orðsifjafræðileg athugun nokkurra nafnorða og lýsingarorða

1 Inngangur

Skyldleiki orða eins og *ræingur*, *fáránn* og *regin* er sjálfsagt engum ljós sem ekki hefur kynnt sér forsögu þeirra. Ástæðan er sú að þau eru ólík bæði að formi og merkingu. Til að átta sig á skyldleika orða nægja oft formleg og merkingarleg líkindi. Það þarf t.d. ekki mikla kunnáttu til að sjá í hendi sér að orð eins og *fara* og *för* eru skyld. Erfiðara verður hins vegar að tengja orðið *ffjörður* við þau bæði vegna forms þess og merkingar. Ólíkar stofnmyndanir, hljóðþróun og merkingarlegar breytingar valda því oft að skyldleikatengsl orða verða ógreinileg.

Í þessari grein verður fjallað um orðin *ræingur*, *fáránn*, *Rán*, *rænn* og *regin* og formleg og merkingarleg þróun þeirra skýrð; þá verður rakinn skyldleiki þeirra við önnur orð. Að lokum verður dregin upp mynd (stemma) sem sýnir orðmyndunarfræðilegt samband þeirra orða er mest koma við sögu. Í viðauka er rætt um nafnið *Stafró*.

2 Stofnmyndir leiddar af rótinni *rah-/rag-

Þau orð sem hér verða athuguð hafa öll indóevrópsku sagnrótina *rek- ‘ráðstafa, ákveða, skipuleggja’, sem varðveitt er í ýmsum indóevrópskum málum (sjá Pokorny 1959: 863 und *LIV*: 506). *O*-stig þessarar ratar (þ.e. *rok-) þróaði í germönsku afbrigðin *rah- og rag- (sem háð eru Vernerlögmáli). Af ratarafbrigðunum tveimur voru eftirtaldir stofnar myndaðir:

- (1) **rahō-*: norr. *rǫ* í nno. *rā* ‘vættur’ (kvk.), *skogsrā* ‘skógarvættur’,¹ sæ. *rā* ‘þ.s.’ (oftast hk., en líka kk. og kvk. í mállýzkum), einnig í samsetningum eins og *bergsrá*, *skogsrá*, *sjörá*. – Um físl. *ræingr*, *ræingi*, *hálfæingr* og d. *ræ* sjá hér að neðan (§3.1).
- (2) **rahna-*: ísl. *fárán* ‘kynlegur, fráleitur’, *fáránlegur*.
- (3) **rahnō-*: norr. *Rǫn* (nafnið á konu Ægis).
- (4) **ragina-*: ísl. *regin* (*rǫgn*) ‘goðmögn’, gotn. *ragin* ‘ráð, ákvörðun’, fsax. *regin* < *o* > *giscapu* ‘örlög’ o.s.frv.

Þessir stofnar eru undirstaða allra þeirra orða í íslenzku sem tilheyra umræddri orðsift.

3 Umræða um einstakar stofnmyndir og orð sem af þeim eru komin

3.1 **rahō-*

Germanska viðskeytið *-ō-* (< forgerm. **-ā-* < ie. **-eh₂-*) gegndi ýmsum hlutverkum. Það hlutverk sem hér kemur við sögu er myndun verknaðarnafna (nomina actionis) af sagnrótum (sjá Meid 1967: §69.1). Í þessari myndun koma öll hljóðskiptastig rótar fyrir, sbr. *e*-stig: físl. *björg* < frg. **bergō-*; *o*-stig: físl. *for* < frg. **farō-*; hvarfstig: físl. *sorg* < frg. **swurgō-* eða **surgō-*;² *ē*-stig: físl. *sót*, *sát* < frg. **sē₁tō-*; *ō*-stig: físl. *gróf* < frg. **grōbō-*. Eins og kunnugt er breytist óhlutstæð merking verknaðarnafnorða oft í hlutstæða merkingu. Dæmi um slíka merkingarþróun höfum við t.d. í orðunum *gjöf* og *gröf*. Þetta skiptir þó litlu máli hér.

Hljóðmynd stofnsins **rahō-* sýnir að orðáherzlan hefur verið á rataratkvæðinu á forgermönskum tíma. Stofnar af þessari gerð höfðu áherzlu ýmist á viðskeyti eða röt, sbr. frg. **sagō-*, físl. *sǫg* (af ie. rötinni **sekH-* ‘skera, greina sundur’, sbr. lat. *secō* ‘sker’): frg. **spahō-*, físl. *spǫ*, *spá* (af ie. rötinni **spek-* ‘skoða, rýna’, sbr. lat. *speciō* ‘sé, skoða’).

Merking orðsins **rahō-*, sem leitt er af rötinni **rah-* ‘ákveða, ákvarða’, var ‘ákvörðun’. Við persónugervingu breyttist hún í ‘sá/sú sem hefur ákvörðunarvald (og þar með yfirráð yfir e–u)’. Í þessari merkingu var orðið tengt við yfirnáttúrulegar verur. Hér komu í sjálfu sér bæði ‘goðmögn’ og ‘vættir’ til greina, en í umræddu orði varð vættarmerkingin fyrir valinu. Bent skal á að orðið *ráð*, sem m.a. merkir ‘ákvörðun, yfirráð’, ber vott um samsvarandi merkingarþróun, sbr. vnorr. *rǫð* (ft.) ‘goðmögn’ og sæ. (máll.) *rād* ‘vættur’ (sjá nánar hér að neðan).

¹Fornorska geymir e.t.v. dæmi um orðið *rā* ‘vættur’ í viðurnefninu *rásveinn*, sem Gunnar nokkur, embættismaður í Björgvin, hafði, sbr. *DN* II 169 (frá 1329): *Gunnare rasuein*; 172 (frá sama ári): *Gunnar rasuein*, *Gunnars rasueins*; III 153 (frá sama ári): *Gunnare rasueini*. – Óvíst er um merkingu þessa viðurnefnis, en hugsanlegt er að það skírskoti til líkamsvaxtar Gunnars og að forliðurinn *rā* merki ‘dvergur’ (sbr. Kahle 1910: 176: „Wahrscheinlich ‘ein Mann von zwerghaftem Wuchs’“).

²Ekki er ljóst, hvort rötin hafði *sw-* eða *s-* í framstöðu í germönsku, sbr. fhþ. *sorga* (frá 8. öld), *sworga* (frá 9. öld í franknesku), gotn. *saurga* (með *au* = [ɔ] < *u* á undan *r*). Einnig er óvíst, hvort rötarmyndin var **surgō-* (*LIV*: 613–614) eða **serHgō-* (Mayrhofer 1992–1996: II 742) í indóevrópsku.

Formleg þróun orðsins í norrænu var á þá lund að stofnmyndin **rahō-* varð að *rá-* og mynd nefnifalls eintölu *rahu (< *rahū < *rahō) að *ró*. Í norðurlandamálunum, þar sem langt *a* (*á*) varð að [ɔ:], féll stofnmynd saman við mynd nefnifalls eintölu. Útkoman í nýnorsku og sænsku er því eintölumyndin *rå*.³

Nú hefur því verið haldið fram að sæ. *rå* 'vættur' sé í raun sama orð og *råd* 'ráð', þ.e.a.s. víxlmynd þess með brottföllnu *ð* í bakstöðu (sbr. Lundgren 1878: 23–25, Kock 1896: 205, A. Noreen 1905: 139, Levander 1923).⁴ Það hafi m.a. táknað máttarvöld eins og fleirtala orðsins *råd* í vesturnorrænu (sbr. *rōð ǫll ok regin* í Hákonarmálum Eyvindar skáldaspillis, 18. v.),⁵ en síðar hafi það verið notað um vættir. Þeir sem hafa skýrt orðið á þennan hátt hafa ekki tekið nógu mikið tillit til heimilda utan Svíþjóðar. Að vísu mætti skýra sænska orðið eitt og sér þannig, en hvað um nno. *rå* og físl. *ræingr*?⁶

Í norsku væri þess ekki að vænta að *ð* hefði fallið brott í bakstöðu. Ennfremur væri sú ætlun vafasöm að um tókumynd úr sænsku sé að ræða. Til að skýra þetta nánar er rétt að líta til dreifingar orðanna *rå* og *råd* í Svíþjóð og *rå* í Noregi.⁷ Á fyrri hluta 20. aldar var *rå* mjög útbreitt í Svíþjóð;⁸ um *råd* (einnig með *-ð* og *-r*) mátti finna dæmi á eftirfarandi landsvæðum: í Norðurbotni, norðurhluta Dalanna, Róðrarlögum (Roslagen), norðurhluta Gotlands og á vissum svæðum sænskumælandi manna í Finnlandi. Á sama tíma fundust dæmi um *rå* – og þar með vættatrúna sem tengist því orði – í Austur-Noregi (Østlandet), einkum í Upplöndum, en einnig norðan Fjalla, þ.e. í Þrándheimi og Norður-Noregi. Þetta yfirlit sýnir að nokkrir hlutar Noregs, þar sem *rå*-trúarinnar hefur gætt, liggja að sænskum landsvæðum, þar sem orðmyndin *råd* hefur verið notuð, þ.e.a.s. allnokkur hluti Upplanda liggur að Dölunum og stór hluti Norður-Noregs að Norðurbotni. Samt finnast engin norsk dæmi um myndina *råd* í merkingunni 'vættur'. Þetta mælir að sjálfsögðu gegn því að nno. *rå* í þessari merkingu sé tókuorð úr sænsku.

Forníslenzka hefur orðin *ræingr*, *ræingi* og *hálfvæingr* og eru heimildir þeirra sem hér greinir: Í Guðmundar sögu Hólabiskups „hinni elztu“ koma fyrir myndirnar *ræingia* (ef. ft.) og *hálfvæingi* (þgf. et.): <ræingia (sueit) AM 399 4to (Resensbók)⁹ 10v;

³Nýnorska hefur ft. *rær* í stað *rår (sbr. Aasen 1965: 140), en það er áhrifsmýndun til samræmis við *tå*, ft. *tær* (= ísl. *tá*, ft. *tær*); sænska hefur ft. *rån* (hk.), *rår* (samk.).

⁴Sbr. einnig skýringu Wesséns 1963: 352 („bildn. till råda i bet. 'ha makt, rå'”).

⁵Í heild sinni hljóðar vísan svo (eftir Kringlu I, AM 35 fol., en hér með samræmdri stafsetningu miðaðri við hljóðkerfið frá um 1300):

Þá þat kynndiz,
hvé sá konungr hafði
vel um þyrmt véum,
er Hákon báðu
heilán koma
ráð öll ok regin.

⁶E. Noreen (1916–1918) hefur sett fram þá kenningu að sæ. og nno. *rå* 'vættur' sé í raun sama orð og sæ. (máll.) og nno. *rå* 'landamerki' og sæ. og nno. *rå* 'seglrá, stöng'. Hugmyndin er sú að stöng notuð sem landamerki hafi tekið að merkja verndarvætti hennar, en merkingin síðar breytzt í 'vættur er tengist ákveðnum stað'. Þá var Noreen þeirrar skoðunar að sæ. *råd* 'vættur' sé ekkert annað en *rå* með „fastgrónum“ ákveðnum greini. Þessar skýringar Noreens hafa verið hraktar af Levander (1923) og verður ekki fjallað nánar um þær hér.

⁷Hér er stuðzt við rannsókn Levanders (1923).

⁸Í Bágahúsaléni (Bohuslän) og Dalalandi kemur fyrir mállýzkumyndin *rø* (sjá Levander 1923: 102–103).

⁹Frá 1330–1350 (sjá Stefán Karlsson 1983: XLI). Í handritinu er <æ> „lang-venjulegasta tákn fyrir 'æ' (eldra 'æ' og 'æ')“ (Stefán Karlsson s. st. XLIX).

⟨halfreingi⟩ *AM 394 4to*¹⁰ 23v. Guðmundar saga sem felld er inn í Sturlunga sögu hefur hins vegar myndina *ræinga*: ⟨ræinga (sveit)⟩¹¹ *AM 122 a fol.* (Króksfjarðarbók)¹² 18rb. Skýring þessa misræmis er sú að íslenska hafði bæði „veika“ og „sterka“ mynd nafnorðsins (sjá hér að neðan). Það má telja næsta víst að Orkneyinga saga (23. kap.) geymi þolfall fleirtölu *ræingia*. Að vísu hefur Flateyjarbók (*Gks 1005 fol.*)¹³ myndina *ræningia*, en bæði þýðingin „de som vaare intet actendis“¹⁴ í *Holm. Isl. 39 fol. papp.*¹⁵ og textasamhengið mæla með breytingu hennar í *ræingia* (sbr. Guðbrand Vigfússon 1887: 42 með nmgr. 2). Textasamhengi ofangreindra orðmynda er eftirfarandi:

Guðmundar saga Hólabiskups (hin elzta):

Þar kemr Jon Hunraðar s(on) með ræingia sveit micla. ok Gys mikinn.

(*AM 399 4to 10v*)¹⁶

Madur er nefndr Audun. ok uar kall(adur) hande. Hann uar litill madur. ok nær halfreingi. Hann sendu þeir a land. eptir jolin. til nockra niosna.

(*AM 394 4to 23v*)¹⁷

Orkneyinga saga:

en er æinglismenn verda varir vit ferd uikinga sofnnuduzst þeir saman ok foru at þeim ok toku af þeim fe allt en drapu af þeim menn alla þa er dugande voru en send⟨u⟩¹⁸ aftr ræ{n}ingia¹⁹ nockura ok badu þa segia þorfinni ialli huersu þeir leiddu uikingum ran ok hrifsan⟨.⟩ höfdu þar um mörg hadulig ord.

(*Gks 1005 fol. dlk. 524*)

Fyrsti textinn er hluti frásagnar af för Guðmundar til hestaþings á Vatnsenda í Vesturhópi. Þangað komu og óvinir hans, Jón Húnröðarson og liðsmenn hans, þar á meðal Toll-Oddur, skógarmaður Guðmundar, sem Jón tók við. Sló þar í bardaga með þeim og var sonur Húnröðar drepinn, en Oddur og margir aðrir særðir. Við það yfirgefur Guðmundur mannamótið. Af frásögninni er greinilegt að lítið er á Jón og flokk hans

¹⁰Uppskrift af Resensbók, sennilega frá 1592 (sjá Stefán Karlsson s. st. LXXXVI). Í handritinu er ‘æ’ yfirleitt skrifað ‘æ’, en stöku sinnum ‘ę’. „Í *halfreingi* [...] hefur ugglaustr verið *ð* í forriti“ (Stefán Karlsson s. st. LXXI).

¹¹Í orðmyndinni ⟨ræinga⟩ er neðri bogi *e*-sins í límingarstafnum ‘æ’ ógreinilegur.

¹²Frá 1350–1370 (sbr. *ONP/Registre*: 433).

¹³Frá 1387–1395 (sbr. *ONP/Registre*: 470).

¹⁴P.e.a.s. ‘þeir sem voru einskis virði’.

¹⁵Uppskrift frá 1615 af danskri þýðingu Orkneyinga sögu, sem gerð var í Noregi um 1570 (sbr. Finnboaga Guðmundsson 1965: CVIII o. áfr.). Handritið sem þýtt var eftir og nefnt hefur verið *Codex Academicus* glataðist síðar.

¹⁶Texti eftir útgáfu Stefáns Karlssonar 1983: 55. Samsvarandi texti í Króksfjarðarbók (18rb) hljóðar svo: þar kemr Jon . Hvnroðar . son . með micla ræinga sveit ok glens mickit.

¹⁷Texti eftir útgáfu Stefáns Karlssonar 1983: 193–194.

¹⁸Leiðrétting fyrir ⟨sende⟩.

¹⁹Leiðrétting (*ræingia*) fyrir ⟨ræningia⟩.

sem óþjóðalýð, menn sem ekki sinna heiðvirdum störfum, heldur eru öðrum til óþurftar. Orðið *ræingr*, *ræingi* virðist hér einna helst hafa merkinguna 'sá er ekkert skynsamlegt hefur fyrir stafni, slæpingi'.²⁰

Annar textinn lýsir manni, Auðuni að nafni, sem sendur var að Hólum, eftir að Tumi Sighvatsson hafði sett þar að, en Guðmundur biskup hrökklazt burt og búizt fyrir í Málmei. Skyldi Auðunn minna sofa um nætur en um daga og kanna hýbýlaháttu og hvílur *manna*. Svo virðist sem Auðunn sé sendur í gervi flækings eða vesalings, sem enginn gaumur er gefinn. Í sögunni er tekið fram að Tumi sé „góður viðtakna“ milli jóla og föstu, en á þeim tíma skyldi Auðunn „dvelja sem lengstum á Hólastað“. Viðurnefni Auðunar, þ.e. *handi*, bendir til að eitthvað hafi verið bogið við aðra hönd hans eða báðar. E.t.v. hefur hann verið öryrki.²¹ Ekki er alveg ljóst, hvað átt er við með því að Auðunn hafi verið „nær hálf-ræingi“. Eðlilegast er þó að líta á þessi orð sem hluta af líkamsvaxtarlýsingu Auðunar: „Hann var lítill maðr og nær hálf-ræingi“. Því er ekki ólíklegt að orðið *hálf-ræingr* merki hér 'hálf-dvergur'.²²

Þriðji textinn greinir frá afdrifum víkinga á Englandi, er bornir höfðu verið ofurliði af heimamönnum. Flestir þeirra voru drepnir, en nokkrir sendir aftur til að vara við gripdeildum og hernaði á Englandi. Hér mynda þeir menn er „dugandi voru“ andstæðu við „ræingja“. Það er því rökrétt að túlka orðið *ræingi* sem eins konar andheiti *dugn-adarmanns*. Þar sem um víkinga eða förunauta þeirra er að ræða, má ennfremur leggja þann skilning í orðið *ræingi* hér að það sé notað um menn sem ekki dugðu til hernaðar. Gætu það t.d. hafa verið matsveinar víkinga. Þannig bendir allt til þess að á umræddum stað hafi orðið *ræingi* merkinguna 'væskill' eða 'liðleskja, ónytjungur'.²³

Nú skal vikið að formi og merkingarþróun orðanna *ræingr*, *ræingi* og *hálf-ræingr*. Um form þess síðastnefnda nægir að geta þess að það er myndað af *ræingr* með forliðnum *hálf*.²⁴ Orðið *ræingr*, sem endurspeglar gamalt *réingr*,²⁵ getur formlega séð verið

²⁰Orðið *ræing(i)asveit*, sem er óupprunaleg eða óekta samsetning með sjálfstæðri orðmynd (ef. flt.) sem fyrri lið, hefur verið skýrt á þessa lund: 'hópur slæpingja' (*Sturl.* 1946: I 548), 'flokkur iðjuleysingja' (*Sturl.* 1988: III 356; í þessu verki gætir þess misræmis að í texta sögunnar stendur „ræingasveit“ (I 116), en í orðaskýringum „ræingjasveit“ (III 356)).

²¹Kahle (1910: 172–173) gerir sér í hugarlund að *handi* merki 'eine Hand gross', þ.e. 'álíka stór og hönd'; þó bætir hann við að e.t.v. sé átt við arminn ásamt hendinni. Jafnvel með bezta vilja fæ ég ekki séð neina skynsemi í þessari hugmynd.

²²Sbr. merkingarskýringu *ÍO*: 220 'hálfgerður dvergur (að vexti)'. – Í flestum orðabókum er orðið *hálf-ræingr* tilfært í myndinni *hálf-ræingi* (sbr. Fritzner 1886–96: I 706, De Vries 1962: 204, Ásgeir Blöndal Magnússon 1989: 300). Þó hefur umræddur texti greinilega þágufallsmynd sem stýrist af atviksorðinu *nær* (sbr. Cleasby-Vigfusson-Craigie 1957: 242 („hálf-reingr“), E. Noreen 1916–1918: 48). Sambærilegt dæmi er *Kolbeinn var þá nær sjautögum manni er hann andaðisk* (*Sturl.* 1878: II 77).

²³Sbr. eftirfarandi merkingarskýringar: 'a vagabond, a rover' (Guðbrandur Vigfússon 1887: 42 nmgr. 2), 'a rover' (Cleasby-Vigfusson-Craigie 1957: 506), 'pusling, person som ikke duer til noget' (Fritzner 1886–96: III 144), 'nichtsutz, feigling' (De Vries 1962: 456), 'liðleskja' e.þ.h. (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989: 785).

²⁴Athugull lesandi tekur eftir því að í textaútgáfum og orðabókum er orðstofninn *hálf*- ýmist stafsettur með *a* eða *á*. Það skýrist af því að miðað er við mismunandi málstig. Á ofanverðri 12. öld tóku bakmælt sérhljóð að lengjast í stöðu á undan *l* + varamæltu hljóði, gómhljóði eða *s*.

²⁵Varðandi rithátt orðsins í þessari grein skal eftirfarandi tekið fram: Um miðja 13. öld tók gamalt *ø* [ø:] að afkringjast og falla saman við gamalt *é* [e:]. Samfallshljóðið er hér táknað með *æ*. Myndirnar *réingr* og *ræingr* eiga því við tímann fyrir og eftir umrædda breytingu. – Sökum þess að elztu heimildir orðsins eru

leitt af norr. *rá-* (sbr. *rá-* ‘þverslá, stöng’, *rá-* ‘dádýr’, *rá-* ‘landamerki’, *rá-* ‘vættur’) og *wrǫ-* ‘horn, krókur, skot’ (sbr. físl. *rǫ*,²⁶ nno. *ro*, sæ. og d. *vrǫ*) eða af mögulegum forverum þeirra í frumnorrænu. Ekki þarf að fjölyrða um að merking þess verður best skýrð, ef gengið er út frá *rá-* ‘vættur’ sem afleiðslugrunni. Hins vegar er ógerlegt að skera úr því, hvort *réingr* er forníslenzk, fornorræn eða frumnorræn myndun, þ.e. *réingr* af *rá-* eða **rahinga-* af **rahō-*.²⁷ Forníslenzk orð er sýna samsvarandi orðmyndun, þ.e.a.s. eru leidd af nafnorðum með viðskeytinu *-ing-* (< síðgerm. **-inga-* < frg. **-enga-*), eru t.d. *hnýðingr* (af *hnúðr*) og *hyrningr* (af *horn*).

Viðskeytið **-inga-* gegnir margvíslegum hlutverkum í germönskum málum (sjá Munske 1964, Meid 1967: 198–207) og eru engin tók á að lýsa þeim hér. Þess í stað verður aðeins minnt á tvær gerðir persónutáknana sem leiddar eru af nafnorðum með umræddu viðskeyti, þ.e.a.s. pleónastískar myndanir, sem ekki sýna neina merkingarbreytingu gagnvart grunnorðum sínum, og metafórískar myndanir, sem standa fyrir önnur hugtök en grunnorð þeirra og tákna tengsl eða skyldleika. Dæmi um fyrri gerðina eru físl. *bragningr* ‘höfðingi’ (af *bragnar*) og *gíslingr* (af *gísl*); dæmi um hina síðari eru *bésingr* ‘(óarfborið) barn sekrar konu og óseks manns’ (af *báss*), *hildingr* ‘hermaður’ (af *hildir*) og *Skíðingar* ‘afkomendur *Skíða*’.

Ef gert er ráð fyrir því að físl. *réingr* sé leitt af *rá-* ‘vættur’ koma tvær merkingar til greina: annars vegar sama merking og grunnorðið hefur, hins vegar ‘vera sem á einhvern hátt tengist vættum eða er skyld þeim’. Í báðum merkingum hefði einnig mátt nota orðið um menn er þóttu líkjast vættum að einhverju leyti, sbr. ísl. *dverg(u)r* ‘smáfaxin vættur í mannsmynd sem samkvæmt þjóðtrúnni bjó einkum í steinum eða klettum’, en bæði í forn- og nútíðarmáli er það líka haft um smáfaxna menn, og ísl. *álf(u)r* ‘huldurvættur’, sem í nútíðarmáli getur einnig merkt ‘flón, heimskingi’. Samkvæmt sænskum og norskum heimildum hefur norr. *ró* gjarna verið notað um vættir sem í íslenzkri þjóðtrú samsvara álfum og dvergum. Því má ætla að orðið *réingr* hafi upprunalega táknað slíkar vættir eða menn er þóttu líkjast þeim. Þessi ætlun kemur ágætlega heim við þær merkingar er *ræingr* og *hálfvæingr* hafa í forníslenzkum textum. Merkingarþróun orðsins *ræingr* hefur að öllum líkindum verið á þessa lund: ‘dvergur’ > ‘aukvisi, væskill’ > ‘ónytjungur, liðleskja’ > ‘slæpingi’. Samsetta orðið *hálfvæingr* sýnir enn merkinguna ‘dvergur’, þ.e. ‘hálf dvergur’. Ósamsetta orðið *ræingr*; *ræingi* merkir í Orkneyinga sögu ‘væskill’ eða ‘liðleskja’ og í Guðmundar sögu biskups ‘slæpingi’.

Myndin *ræingi*, sem forníslenzka hefur við hlið *ræingr*, er nýmyndun sambærileg við *fæðingi* ‘maður fæddur á ákveðnum stað’, *kosningi* ‘kosinn maður’, *smælingi* andspænis *fæðingr*, *kosningr* og *smælingr*. Slíkir *jan*-stofnar eru orðnir til við samruna orða er höfðu viðskeytið **-inga-* annars vegar og samsetninga með gerandnafninu

handrit frá 14. öld, væri hljóðkerfislega mögulegt að rekja það til eldri myndar í forníslenzku með *ó* í fyrra atkvæði, þ.e. til **røingr*. Þó bendir ekkert til slíkrar myndar og verður sá möguleiki því ekki athugaður nánar hér.

²⁶Í Fyrstu málfraeðiritgerðinni, sem sennilega er frá um 1130–1140 (sbr. Hrein Benediktsson 1972: 32–33, 201–203), er sérhljóð þessarar orðmyndar enn nefkveðið.

²⁷Skýring þess að orðið á sér ekki samsvörun í hinum norrænu málunum getur verið fólgin í fátæglegum heimildum þeirra frá fyrri öldum. Eins og sést af ofangreindum heimildum orðsins í íslenzku munaði minnstu að það glataðist þar.

*-gangijan- (af rót sagnarinnar *ganga*) hins vegar;²⁸ dæmi um síðari myndunina eru t.d. físl. *foringi*, er samsvarar gotn. *fauragaggja* (*gg* = [ŋg]) og fe. *forezenza*, og físl. *undingi* ‘brothlaupinn þræll’ < *und-gangijan-. Þetta skýrir, hvers vegna orð sem enda á -ingi eru aðeins notuð sem persónu- eða dýratákninir. Ennfremur skýrir ólíkur uppruni afleiðslumynda með -ingr og -ingi þá staðreynd að orð sem enda á -lingr og gegna samsvarandi hlutverki sýna engar víxlmyndir með *-lingi (sbr. nmgr. 28). „Viðskeytið“ -ingi á sem sé uppruna sinn í síðari lið samsettra orða eins og *foringi* og *undingi*, en bæði sökum forms þess og hlutverks tengdist það „viðskeytinu“ -ingr og varð að afbrigði þess í persónu- og dýratáknunum (sbr. Munske 1964: 35).

Orðsifjafraeðingar sem fjalla um eða minnst á nno. og sæ. *rå* ‘vættur’ telja yfirleitt *ræ* í nýdönsku (suðurjókzu)²⁹ vera af sama toga (sbr. Torp 1919: 518, Hellquist 1948: 861, De Vries 1962: 456, Ásgeir Blöndal Magnússon 1989: 736). Merking þess er sögð vera „lignende vætte“ (Torp), „troll“ (De Vries), „e.k. vættur“ (Ásgeir Blöndal Magnússon). Þetta er mjög vafasamt. Norr. *rø* ‘vættur’ hefði orðið að *rå í dönsku (*ro í jókzu), sbr. norr. *rø* ‘dádýr’ = d. *rå* (jó. *ro*, sjá Feilberg 1886–1914: III 133). Það eru sem sé hljóðleg vandkvæði á þessari skýringu orðsins. Við það bætist að danska hefur orðið *ræde*, sem sýnir víxlmyndirnar *ræe* og *ræ* (er einnig koma fyrir í jókzu). Þetta orð, sem samsvarar físl. *hræða*, nísl. *hræða*, hefur merkingarnar ‘hræða, fuglahræða, skrímsli, grýla, leppalúði’.³⁰ Það bendir því allt til þess að umrætt orð sé í raun aðeins afbrigði af *ræde*. Að minnsta kosti getur það engan veginn verið komið af norr. *rø* ‘vættur’.

²⁸Um þessa skýringu sjá Munske 1964: 33–35 (með frekari tilvitnunum). – Sumir fræðimenn hafa verið þeirrar skoðunar að frumgerð umræddra orða sé afleiðsla af stofnum er höfðu viðskeytið *-inga-. Í fornsænski málfraeði sinni telur A. Noreen (1904: §418 aths. 1) orð sem enda á -inge upphaflega hafa beygzt sem hreinir an-stofnar, en síðar hafi framgómmeðla g-ið, sem var hljóðrétt í nefnifalli eintölu, verið alhæft í beygingunni (þessi skýring Noreens gildir almennt um norrænu, þótt hann minnst ekki á hana í forníslenzki og fornorski málfraeði sinni (1923: §403); þar er orðum sem enda á -inge athugasemdalest skipað í flokk *jan*-stofna). Ásgeir Blöndal Magnússon (1989: 422) virðist einnig gera ráð fyrir þessari þróun í norrænu, því hann rekur „viðskeytið“ -ingi, þ.e.a.s. viðskeyti og beygingarendingu nefnifalls eintölu, til frg. *-engēn, sem hann segir n-stofna afleiðslu af *-enga-, sbr. -ingur. Á þessari skýringu eru nokkur vandkvæði. Ekki er til samsvarandi an-myndun af „systurviðskeytinu“ *-linga-, sem einnig er notað í persónu- og dýratáknunum. Íslenska hefur sem sé ekki víxlmyndir með *-lingi og -ling(u)r, t.d. *prestlingi : prestling(u)r. Aðeins fáein dæmi eru um víxlmyndir með -ungi og -ung(u)r, sbr. físl. *náungi* (*nángi*) : *náungr* (*nángr*, *nónggr*), nísl. *gárungi* : físl. *gárungr*. Þessar myndir tilheyra ekki elzta skeiði íslenzku (Larsson 1891 hefur ekkert dæmi um „veiku“ myndina *náungi*, hins vegar tilfærir hann allmörg dæmi um *nónggr* í AM 237 *a fol.* frá um 1150 eða skömmu síðar og í *Holm. Perg. 15 4to*, Íslenzku hómiljubókinni, frá um 1200). – Samkvæmt Kluge (1899: §27) eru umrædd orð sem enda á -ingi upprunalegir *jan*-stofnar. Aftur á móti lítur Zachrisson (1915) svo á að þau séu upphaflega *ja*-afleiðsla af föðurmöfnum sem enduðu á *-inga (,patronymic ing-name[s]“, s. st. 252), en síðar hafi þau tekið upp veika beygingu (Alexander Jóhannesson 1923–1924: 213 vitnar ónákvæmlega til þessarar kenningar: „ja er bætt við frændseminöfn og staðarnöfn á -ing-“). Gegn þessum skýringum mælir að ekki er neinar samsvaranir að finna, hvorki *ja*- né *jan*-stofna, í persónutáknunum annarra germanskra mála.

²⁹Orðmyndin er bókkuð hjá Thiele (1843–1860: III 19) í eftirfarandi samhengi: „Naar Engen efter Solens Nedgang damper, hedder det, som bekiendt, «at Mosekonen koger Grød». I Sønder-Jylland sigte de: «Æ Ræ koger Naddr»“ [þ.e. ‘Ræ eldar náttverð’].

³⁰Sbr. ODS: XVIII dlk. 88–89, þar sem eftirfarandi dæmi er m.a. tilfært (dlk. 89): „(Odinsjægeren [yfirnáttúruleg vera í riddaralíki, viðbót höf.]) er Odin paa sin Slejpnar, der gaar igen, ikke som den straalende, tronende Skikkelse i Valhal, men som en „Ræde“ (O: „bussemand“), hvis Saga ender i Ammestuen.“ Dæmið er úr Friis 1936–1937: I 16.

3.2 *rahna-

Í frumgermönsku var *-na-* (< ie. **-no-*) ekki lengur frjó afleiðsluending, en germönsk mál geyma þó allmörg nafnorð (sem flest eru erfð úr indóevrópsku) og nokkur lýsingarorð, fornöfn og töluorð sem mynduð eru með henni. Lýsingarorðin eru ýmist frumstofnar (leidd af sagnrótum) eða eftirstofnar (myndaðir af atviksorðum og nafnorðum). Frumstofnar lýsingarorða sýna einkenni lýsingarháttanna og getur merking þeirra verið bæði germyndar- og þolmyndarleg, sbr. fhþ. *gern* 'sá er girnist e-ð, gráðugur', fsax. *gern*, fe. *zeorn* 'gráðugur, ákafur', ísl. *gjarn* (ennfremur gotn. *faiuhugairns* (ai = [ε]), físl. *fégiarn* 'fégráðugur') < ie. **ǵʰérno-* 'sá er girnist e-ð' : fsax. *torn* 'bitur, sorgbitinn', fe. *torn* 'bitur, sár, grimmur, hræðilegur', mhþ. *zorn(e)* 'reiður' < ie. **dr̥nó-* 'rifinn, klofinn'³¹ (sbr. find. *dīrná-* 'örvilnaður, ruglaður' < frumindóír. **dr̥[H]ná-*).³² Slík lýsingarorð sýna *e-*, *o-* og hvarfstig rótar, en í þolmyndarmerkingu hafa þau venjulega hvarfstig. Dæmin hér að ofan hafa *e-* og hvarfstig. Dæmi um *o-*stig eru t.d. (f)ísl. *meinn* 'skaðlegur, meinsamur o.fl.', fhþ. *mein* 'falskur, svikráður' < frg. **maina-* < ie. **mojno-* 'sá er skiptir eða víxlar',³³ físl. *feikn* 'ógurlegur, skaðvænn', fhþ. *feihhan* 'sviksamlegur, illgjarn' < frg. **faikna-*.

Íslenzka hefur orðið *fáránn*, sem reyndar virðist aðeins koma fyrir hjá þjóðskáldinu Matthíasi Jochumssyni (sjá *OH*), nánar tiltekið í þýðingu kvæðisins „Heimprá“ (*Heimlengt*) í ljóðabálknum „Bóndanum“ (*Bonden*) eftir norska skáldið Anders Hovden. Erindið sem geymir umrætt orð hljóðar svo (Matthías Jochumsson 1956–1958: II 149):

Aldrei, nei aldrei ég festi hér fót,
fáránum stend ég á grunni;
enginn mér sinnir, og sveitin er ljót,
sést hvergi' á fjallshlíð né unni,
ókunn er tungan, og ólystar-rót
oss í munni.

Og samsvarandi erindi í frumtexta er þannig (Hovden 1902: 19–20):

Aldri, nei aldri mitt Hjarta slær Rot
her i den framande Grunnen,
Mannen er vyrdlaus og Grendi er ljot,
Hugnaden aldri vert funnen,
illa so høver det framande Knot
meg i Munnen.

Samanburður þessara texta sýnir að Matthías notar orðið *fáránn* sem þýðingu á no. *framande*. Reyndar hefði orðmyndin *framandi* (eða *framanda*) verið vel nothæf hér; hún

³¹Um merkingarþróunina 'rifinn' > 'órór, vanstilltur' sjá þ. *zerrissen*.

³²Í indóírónsku hefur viðkomandi rót víxlmyndir með og án barkaopshljóðs (*H*).

³³Germ. **ga-maini-* 'sameiginlegur' í gotn. *gamains*, fhþ. *gimeini*, fe. *zemāne* o.s.frv. (≈ lat. *commūnis* 'þ.s.' < **kom-mojni-*) er hins vegar eignarsamsetning (bahuvrīhi) leidd af nafnorðinu **mojno-* 'skipti' (sbr. lit. *māinas* 'þ.s.'): merking hennar var 'sá sem hefur samskipti (við e-n)'.

fellur alveg að hrynjandi viðkomandi ljóðlínu. En Matthías hafnaði henni og valdi þess í stað orð sem honum hefur e. t. v. fundizt listrænna, jafnvel þótt það hefði „ónákvæmari“ þýðingu í för með sér. Bæði textasamhengi og augljós skyldleiki orðanna *fáránn* og *fáránlegur* sýna að Matthías hefur notað hið fyrrnefnda í merkingunni ‘kynlegur’ eða ‘fráleitur’.

Nú hefði Matthíasí vissulega verið trúandi til þess að smíða nýtt orð *fáránn* eftir *fáránlegur*. Að athuguðu máli virðist þó líklegra að hann hafi gripið til orðs sem hann þekkti. Orðin *fáránlegur* og *fáránaháttur* verða nefnilega ekki skýrð án tilvistar lýsingarorðsins *fáránn*. *Fáránlegur*³⁴ er leitt af *fáránn* á sama hátt og t. d. *fáránlegur* af *fárænn* og *gæfusamlegur* af *gæfusamur*. Og *fáránaháttur*³⁵ er myndað af **fáráni* eins og *fábjánaháttur* af *fábjáni*.³⁶ Orðið **fáráni*, sem ekki kemur fram í rituðum heimildum, er nafngerð veik mynd lýsingarorðsins *fáránn*.

Í orðsifjabók sinni minnst Ásgeir Blöndal Magnússon hvergi á orðið *fáránn*. Hins vegar tilfærir hann bæði *fáránlegur* og *fáránaháttur* (1989: 165). Að vísu hefur Ásgeir ættfært orðin rétt, en um orðmyndun þeirra segir hann lítið sem byggjandi er á. Á bls. 165 (s. v. *fáránlegur*) eru orðhlutarnir *-rán-* í *fá-rán-legur* og *-rænn* í *fá-rænn* (sjá §3.3) skýrðir á þessa lund: „*-rán-*, *-rænn* < **rahni-*“. Þessa framsetningu ber að skilja svo, að bæði *-rán-* í *fá-rán-legur* og *-rænn* í *fá-rænn* séu komin af lýsingarorði með *i*-viðskeyti. Á bls. 166 (s. v. *fárænn*) er bakliðurinn *-rænn* sagður kominn af „**rahni(a)-*“. Hér virðist höfundur reikna með tveimur möguleikum: *i-* og *ija-*stofni.³⁷ Og á bls. 787 (s. v. 2 *-rænn*) er myndin „**-rahnia-*“ endurgerð fyrir sama baklið. Eins og sjá má gætir hér nokkurs misræmis. Hljóðlega séð gæti bakliðurinn *-rænn* endurspeglað hvort sem er *i*-stofn **-rahni-* eða *ija-*stofn **-rahnija-*. Orðmyndunarfræðin sker hins vegar úr um, hvor stofnmyndunin megi teljast líklegri. Ósennilegt er að myndanið *-rán-* í *fá-rán-legur* sé komið af sama stofni og *-rænn* í *fá-rænn*, sökum þess að meðal íslenzkra lýsingarorða sem í frum norrænu voru *i*-stofnar með langt fyrri atkvæði eða *ija*-stofnar er ekki að vænta afbrigða með og án *i*-hljóðvarps (sjá A. Noreen 1923: §424.1 aths. 2).³⁸

Allt bendir til að lýsingarorðið *fáránn* sé gamalt. Síðari liður þess er myndaður með *na*-viðskeyti, en það er eins og áður greinir ekki lengur frjótt í germönskum málum. Það má því endurgera lýsingarorðsstofninn **rahna-* fyrir frumgermönsku. Merking hans hefur verið ‘sá er ákvarðar eða ákveður’. Af þessum stofni var myndað samsetta orðið **fawa-rahna-* ‘sá er ákveður fát’, sem varð að ísl. *fáránn*. Merkingarþróun þess hefur verið áþekkt þeirri sem rakin verður hjá lýsingarorðinu *fárænn* (sbr. §3.3).

³⁴Heimild elzta dæmis: *Griðkuríma* Illuga Einarssonar og Gamalíels Halldórssonar (frá um 1800, gefin út af Finni Sigmundssyni 1960), 49. erindi.

³⁵Dæmi um þetta orð er í talmálssafni *OH*. Það er frá Einari H. Einarssyni á Skammadalshóli í Mýrdal. Á seðillinn hefur Jón Aðalsteinn Jónsson, Vestur-Skaftfellingur og fyrrverandi forstöðumaður *OH*, skrifað: „vel þekkt í Skaft[afellssýslu].“

³⁶Freistandi er að líta svo á að *fá-* í *fábjáni* og *fábjánaháttur* (: *bjáni*, *bjánaháttur*) sé komið frá **fáráni*, *fáránaháttur*.

³⁷Eins og flestum er kunnugt er viðskeytið *-ija-* einnig táknnað *-ia-*. Hvorttveggja stendur fyrir [-ija-].

³⁸Hins vegar koma víxlmyndir fyrir hjá lýsingarorðum sem upphaflega voru *u*-stofnar, sbr. t. d. norr. *starkr* : *sterkr* (sbr. mannsnafnið *Størkuðr*, *Starkaðr* < **Starku-haþur* eig. ‘sterkur bardagamaður’) og *þurr* : *þyrr* (sbr. gotn. *þaurusus* [au = [ɔ] < u á undan r]) (sjá A. Noreen s. st.). Skýringin á þessu er sú að í beygingardæmi *u*-stofna lýsingarorða höfðu allmargar myndir fengið *j*-viðskeyti, sem upphaflega var hluti kvenkynsviðskeytisins.

Hjá Gunnlaugi Oddsen (1823–1824: II 68) kemur fyrir orðtakið *mæla rán og regin*. Textasamhengið er eftirfarandi: *varar hann þá við þeim júdasinnudu kénnum, er mæltu alleina rán og reginn [...], er stiptudu illt eitt*. Þetta er þýðing á málsgreininni: *advarer han dem mod de jødiskindede Lærere, der kun skiældte og smældede [...], der kun stiftede Ondt* (Rasmus Møller 1820: 260). Orðrétt merkir fyrri tilvísunarsetningin ‘sem einungis jöguðust og rifust’. Í þýðingu Gunnlaugs (og féлага) stendur *mæla rán og regin* sem sé fyrir ‘jagast og rifast’ e.þ.h., en það er vissulega ekki nákvæm útlekking á orðum Rasmusar Møllers.

Bæði danski textinn og íslenska sögnin *ragna* ‘bölvu’, sem leidd er af *regin* (ef. *ragna*), benda til að orðtakið sé notað í merkingunni ‘formæla, bölvu’. En þar sem við höfum aðeins þessa einu heimild, er greining orðmyndarinnar *rán* nokkrum vafa undirorpin. Ásgeir Blöndal Magnússon (1989: 741 s.v. 3 *rán*) gerir ráð fyrir þeim möguleika að *rán* sé hvorugkyn fleirtölu og merki ‘goðmög’. Ekki er útilokað að hvorugkyn lýsingarorðsins **rahna-*, sem endurgert var hér að ofan, hafi við nafngervingu³⁹ fengið merkinguna ‘ákvörðunarvald, goð’ (< ‘það sem ákvarðar’). Þó er ekkert sem styrkir þá skoðun frekar. Aftur á móti hefur íslenskt fornmál orðasambandið *ráð ok regin* (sbr. §3.1). Því virðist mér líklegra að í umræddu orðtaki sé *rán og regin* afbökun þess. Í stað orðsins *ráð* er komið gyðjuheitið *Rán*.

3.3 **rahnō-*

Hér er um verknadarnafnorð (nomen actionis) að ræða, sem leitt er af rótinni **rah-* með viðskeytinu **-nō-*, sbr. t.d. ísl. *rún* ‘rúnastafur, vísdómur, leyndarmál, o.fl.’, gotn. *rūna* ‘leyndarmál’ (< frg. **rūnō-*) og ísl. *laun* ‘leynd’, fhþ. *lougna* ‘(af)neitun’ (< frg. **laugnō-*, af rótinni **leug-* í *ljúga*). Merking stofnsins **rahnō-* var ‘ákvörðun’. Sem persónugerving liggur hann fyrir í gyðjunafninu *Rón, Rán*.⁴⁰ Samsvarandi persónugervingu sýna norr. *ró* ‘vættur’, *regin* ‘goðmög’ og *ráð*, sem í fleirtölu hefur m.a. merkinguna ‘goðmög’.

Af nafnorðinu **rahnō-* ‘ákvörðun’ var leidd sögnin **rahnija-* ‘ákværða, ákveða, leggja mat á, álíta, o.fl.’ (sbr. gotn. *rahnjan* ‘reikna út, telja til/með, álíta, líta á sem’). Af þessari sögn var svo aftur leitt gerandnafnið (nomen agentis) **rahnija-* ‘sá er tekur ákvörðun, ákveður, o.fl.’. Samsvarandi orðmyndunarsamband er t.d. að finna í nafnorðinu **rūnō-* (ísl. *rún*), sögninni **rūnija-* (ísl. *rýna*) og lýsingarorðinu **rūnija-* ‘sá er rýnir’ (ísl. *rýnn*).

³⁹Sbr. t.d. hvorugkynsorðin *djúp* og *grunn*, sem upphaflega voru endingarlausar myndir nefnifalls og polfalls eintölu af lýsingarorðunum *djúpur* og *grunnur* (sbr. Hellquist 1891: 7–8).

⁴⁰Andstætt þessari skýringu leit A. Kock (1896: 205) svo á að *Rán* væri orðið til úr **Rādn*, sem væri *n*-afleiðsla af rótinn *rād-* í *ráða*. Um merkingu þess tjáir hann sig ekki, en af orðum hans má ætla að hann hafi talið það merkja ‘sú er hefur yfirráð (yfir e–u)’. Kock gerði ekki frekari grein fyrir orðmynduninni, en tvö viðskeyti kæmu til greina, sem bæði eru notuð við myndun óhlutstæðra nafnorða: **-nō-* og **-ni-*. Á skýringu Kocks eru eftirfarandi vandkvæði: 1) Merkingin ‘ríkja yfir’ er ung hjá sögninni *ráða*; hún virðist aðeins koma fyrir í norrænu og ensku. 2) Sem frumviðskeyti (þ. Primärsuffix, e. primary suffix) eru **-nō-* og **-ni-* notuð í orðum er tilheyra elzta orðaforða germanskra mála (aðeins í myndun óhlutstæðra nafnorða af stofnum veikra sagna hélt viðskeytið **-ni-* frjótt í germönskum málum, sbr. Meid 1967: 116–118).

Lýsingarorðið **rahnija-* er varðveitt í ísl. *rænn* ‘áræðinn, djarfur’⁴¹ og *fárænn* ‘viðutan, vitskertur’⁴² (sbr. einnig *fárænlegur*⁴³ og *fárænilegur*⁴⁴). Við hliðina á þessum orðum koma fyrir óhlutstæðu nafnorðin *ræna* ‘meðvitund, skynsemi, hugsun’⁴⁵ og *fáræna* ‘heimska; (persónugerving) heimskingi’.⁴⁶ Andstætt Ásgeiri Blöndal Magnússyni (1989: 787 s.v. 2 *-rænn*) er ég þeirrar skoðunar að orðin *hjárænn* ‘sérvitur, heimskulegur’,⁴⁷ *hjáræna* ‘sérvizka, sauðarháttur o.fl.’⁴⁸ og önnur sem af þeim eru leidd séu ekki skyld áðurnefndum orðum, heldur myndað til samræmis við *einrænn* ‘sérvitur, ómannblendinn’, *einræna* ‘sérvizka’ o.s.frv. Með því mælir ekki aðeins formleg samsvörun viðkomandi orða (sbr. *hjárænn*, *hjárænlegur*; *hjáræningslegur*; *hjáræna*, *hjárænulegur* : *einrænn*, *einrænlegur*; *einræningslegur*; *einræna*, *einrænulegur*), heldur einnig áþekk merking þeirra. Lýsingarorðið *einrænn* er myndað með viðskeytinu *-rön-* (< **-[r]önija-* í *auströnn*, *veströnn* o. fl.), sbr. <eínrönlect> (*einrönlegt*) í *Holm. Perg. 15 4to* 112:2.

Hér er gert ráð fyrir því að ósamsetta lýsingarorðið *rænn* ‘áræðinn, djarfur’ sé gömul myndun komin af frn. eða frg. **rahnija-* ‘sá er tekur ákvörðun, ákveður’. Merkingarþróun orðsins er síður en svo óeðlileg. Það að ákveða og taka af skarið getur auðveldlega samræmt hugmyndum manna um áræðni og djörfung. Merkingarleg einangrun orðsins *rænn* er vísbending um háan aldur þess.

Samsetta orðið *fárænn* ‘viðutan, vitskertur’ er að öllum líkindum einnig gamalt. Merking þess hefur upphaflega verið ‘sá er ákveður fátt’, sbr. *fáfengur*⁴⁹ ‘tómhentur, ómerkilegur, lítilfjörlegur’, nno. *fåfeng* ‘gagnslaus, o.fl.’, gd. *fåfæng* ‘ónýtur, o.fl.’, sæ. *fåfäng* ‘atorkulúttill, gagnslaus’ <frn. **fawa-fangija-* eig. ‘sá er fær fátt’ (leitt af frg. sögninni **fanha-* ‘fá’); sbr enn fremur físl. *fátókr* < **fawa-tökija-* eig. ‘sá er tekur fátt’. Merkingarþróun lýsingarorðsins *fárænn* hefur þá verið á þessa lund: ‘sá er ákveður fátt’ > ‘sá er skiptir sér lítið af ákvörðunartöku’ > ‘fáskiptinn, sinnulaus’ og jafnvel ‘vitskertur’.

Nafnorðið *fáræna* er greinilega leitt af lýsingarorðinu *fárænn*. Hins vegar liggur ekki eins ljóst fyrir, hvort nafnorðið *ræna* er gamalt, þ.e. komið af frn. eða frg. **rahnijön-*, sem væri myndað af áðurnefndu lýsingarorði **rahnija-*, eða hvort það er nýgervingur myndaður með hliðsjón af *fáræna*. Þó bendir merkingin (‘meðvitund, skynsemi, hugsun’) til hins síðarnefnda.

⁴¹Heimild elzta dæmis: Stefán Ólafsson 1885–1886: I 162 (Stefán var uppi frá u.þ.b. 1619–1688). – Hér og í eftirfarandi neðanmálsgreinum eru heimildir um elztu dæmi orða fengnar hjá *OH*.

⁴²Heimild elzta dæmis: Gunnlaugur Oddsen 1819: 64 [*faðgal*, *vitskértr*; *fárænn*].

⁴³Heimild elzta dæmis: *DI* XV 552 (frá því um 1575).

⁴⁴Heimild elzta dæmis: Magnús Eiríksson 1843: 20.

⁴⁵Heimild elzta dæmis: Martin Møller 1611: P, VIIIr [þýðandi þessa rits er Guðbrandur biskup Þorláksson að því er talið er, sbr. *OH*].

⁴⁶Heimild elzta dæmis: Árni Helgason 1822: II 396.

⁴⁷Heimild elzta dæmis: *Skuld* 1878: 177.

⁴⁸Heimild elzta dæmis: Kallstenius 1928: 538.

⁴⁹Dæmi í ritmálssafni *OH* frá miðri 16. til öndverðrar 19. aldar.

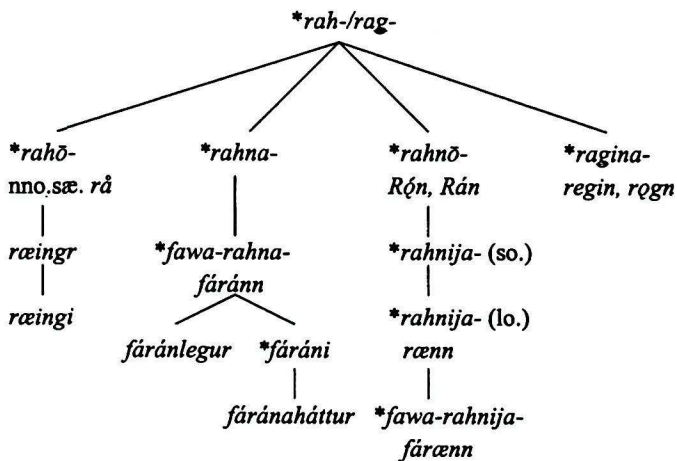
3.4 *ragina-

Þessi stofn er verknaðarnafnorð leitt af rótinni *rah-/rag- með viðskeytinu *-ina- (< ie. *-eno-), en það var notað til að mynda bæði lýsingarhætti þátíðar (svo hjá sterkum sögnum í germönsku) og verknaðarnafnorð, sbr. fslav. *rečenъ* ‘sagður’ og find. *rácana*-hk. ‘skipulagning’, sem samsvara germ. *ragina- að öðru leyti en því að þau hafa e-stig rótar (þ.e. endurspegla *rek-eno-). Samsvarandi orðmyndun sýnir físl. *megin* ‘máttur, afl’ (með víxlmyndinni *magn*) < frg. *magina- (af rótinni *mag- í gotn. *magan* ‘vera fær um, geta’, o.s.frv.).

Stofninn *ragina- er varðveittur í ísl. *regin* (með víxlmyndinni *rögn*)⁵⁰ ‘goðmög’, frn. **raginakudo** (á steininum frá Noleby) = *raginakundō*, þf. et. kvk. af *raginakundar ‘reginkunnur’, þ.e. ‘goðkynjaður’, gotn. *ragin* ‘ákvörðun, ráð’, fsax. *regin*<o>*giscapu* (hk. flt.)⁵¹ ‘örlög’ (eig. ‘ragnasköp’, þ.e. ‘örlög er regin skapa mönnum’),⁵² fe. *rezn*-með áherzlu merkingu í samsetningum eins og *rezn-weard* ‘máttugur vörður’ (sbr. ísl. *regin-* í *reginefdu*, *reginhaf* o.fl. orðum). Ennfremur kemur hann fyrir sem forliður fjölmargra mannanafna, t.d. norr. *Ragnarr*, *Rögnvaldr*, *Ragnheiðr*, *Ragnhildir*, fhp. *Reginhart*, *Reginmund*.

Gotneska sýnir upphaflega merkingu orðsins. Í norður- og vesturgermönsku hefur hún við persónugervingu breytt í ‘sá/sú er hefur ákvörðunarvald’.

Mynd (stemma) er sýnir orðmyndunarfræðilegt samband þeirra orða er mest hefur verið fjallað um

⁵⁰Þessi víxlmynd er orðin til við endurmyndun nf. og þf. flt. eftir þgf. (*rögnum*) og ef. (*ragna*).

⁵¹Heliand 3347: M <reganogiscapu>, C <reginugiscapu> (samkvæmt Sievers 1878:230–231).

⁵²Í fornsaxnesku hefur fleirtöluorðið *giscap(u)* merkingarnar ‘sköpun’ og ‘örlög’ (síðari merkinguna hefur einnig fleirtalan *sköp* < *ga-skapu í íslenzku).

Viðauki: Nafnið *Stafró*

Sumir orðsifjafraeðingar hafa talið að nafnið *Stafró*, sem kemur fyrir í íslenska sagnadansinum *Stafrós kvæði*,⁵³ eigi skylt við orðið *rá* í nýnorsku og sænsku (sbr. Torp 1919: 518 s.v. *raa*, Ásgeir Blöndal Magnússon 1989: 736 s.v. 6 *rá*). *Stafrós kvæði* er varðveitt í eftirfarandi handritum: *AM 147 8vo* (frá 1665), *Add. 11.177* í British Museum (frá ofanverðri 17. öld eða upphafi 18. aldar), *NkS 1141 fol.* (frá ofanverðri 18. öld) og *JS 405 4to* (frá 1819).⁵⁴

Erfitt er að ákvarða aldur kvæðisins með nokkurri vissu,⁵⁵ en þó getur það varla verið eldra en frá 16. öld. Ástæðan er einkum sú að það er kveðið með endurtekningarhætti, en ýmislegt bendir til að slíkir sagnadansar séu ungir og hafi borizt hingað frá Danmörku, þar sem þeir virðast hafa verið í tízku á 16. og 17. öld (sjá Véstein Ólason 1979: 39–40).⁵⁶

Stafrós kvæði segir frá Kára nokkrum, rúnfróðum manni, og samskiptum hans við bergvættina *Stafró*. Kári reið í myrkvan skóg, þar sem hann hitti „hina sterku *Stafró*“. Hún tók hann „undir sín skinn“ og „bar hann langt í bergið inn“. Í berginu settust þau niður „að leiki“, en að honum loknum hafði Kári glatað rúnakunnáttu sinni. Hann bað *Stafró* um leyfi til að riða burt „á gjen“ (afbökun á *igen*). Hún veitir honum það og stígur hann þá á hest sinn, „gangverann“ *Brún* (v.l. „gangvarann“, afbökun á d. *ganger* eða no. *gangar*, sjá Véstein Ólason 1979: 362). Kári snýr heim og lærir rúnir sínar á ný. Eftir það ríður hann til baka í „fjallið blá“ og er nú girtur brandi. *Stafró* spyr, hverju vopnaburður hans sæti. Kári svarar að konungur sé honum reiður orðinn. *Stafró* býður honum gull sitt, svo hann geti keypt sér frið við konung. Þá biður hún Kára að hann kaupi handa henni hest. Kári segist ekki geta það, enda geti hún vel hlaupið. Síðan halda þau leiðar sinnar. Er þau voru komin „á hvítan sand“, lét Kári brand sinn falla niður á jörðina. Hann hvetur *Stafró* til að taka brandinn upp með hvítri hönd sinni. Og er hún laut til jarðar, framdi hann rúnagaldur og lagði á hana að verða að steini og „öngvum manni að meini“, ennfremur að hún skyldi með sinn hvíta serk standa þar „til landamerks“.

Af innihaldi kvæðisins er ljóst að *Stafró* er eins konar álfur. Hún býr í bergi, er ljós yfirlitum og klædd hvítum serk. Málið á kvæðinu ber þess merki að það sé ekki frumort

⁵³Réttara væri *Stafróar kvæði*. Í handritum er titillinn ýmist *Stafrós kvæði* eða *Kvæði af frúnni Stafró*.

⁵⁴Tvö síðastnefndu handritin eru uppskriftir af glataðri kvæðabók sem skrifuð var í Vigur á árunum 1699–1700. Öll eru handritin ættuð frá Vestfjörðum utan *NkS 1141*, sem skrifað var í Kaupmannahöfn. Fyrstu tvö handritin og fyrri partur kvæðabókarinnar frá Vigur eiga rætur sínar að rekja til glataðrar kvæðabókar (sjá Jón Helgason 1962: IX–XXXV, þar sem nákvæm grein er gerð fyrir sambandi handritanna).

⁵⁵Ekki er ólíklegt að fyrstu sagnadansar hafi borizt til landsins um 1400. Ummæli síðaskiptamanna eins og Guðbrands biskups Þorlákssonar virðast benda til að þessi kveðskapargrein hafi ekki notið almennrar hylli á dögum þeirra. Og í bréfi frá árinu 1708 segir Snæbjörn Pálsson (sem bjó á Mýrum í Dýrafirði og síðar á Sæbóli í Öndarfirði) að í hans ungdæmi hafi einkum gamlar konur („átræðar kerlingar“) varðveitt fornkvæði (þ.e. sagnadansa), en þær hafi þá, er bréfið var ritað, flestar verið komnar undir græna torfu „með þeim fróðleik“. Nú væri freistandi að líta svo á að blómatími sagnadansa hafi verið á fyrri hluta 17. aldar. En fyrrgreindar heimildir ber þó að túlka með varúð. Sennilega hafa sagnadansar verið allvinsælir fram undir miðja 19. öld; fáeinir hafa jafnvel lifað á vörum fólks fram á 20. öld. – Um aldur og uppruna sagnadansa sjá Véstein Ólason 1979: 13–33.

⁵⁶Að sögn Vésteins (s. st.) koma sagnadansar með endurtekningarhætti varla fyrir annars staðar á Norðurlöndum.

á Íslandi. Þar sem orðið *rá* (eða *ró*)⁵⁷ kemur annars ekki fyrir í íslenzku í merkingunni ‘vættur’ og sökum þess að *Stafrós kvæði* sver sig í ætt sagnadansa sem ættaðir eru frá Norðurlöndum, er eðlilegt að draga þá ályktun að nafnið *Stafró* endurspegli orð sem notað var í skandinavíska frumtextanum. Vandamál þessarar skýringarleiðar er hins vegar að orðið *Stafró* á sér ekki neina samsvörun í norðurlandamálunum. Því rekur nauður til þeirrar ætlunar að *Stafró* sé einhvers konar afbökun á nafni vættarinnar í frumtextanum. Eins og getið hefur verið bendir margt til að kvæðið sé komið frá Danmörku og því væri ráðlegt að leita að dönsku orði sem kynni að hafa afbakazt við viðtöku kvæðisins á Íslandi. En hér er vandinn sá að danska varðveitir ekki norræna orðið *ró* ‘vættur’ (sbr. §3.1), hvorki eitt og sér né í samsetningum. Á hinn bóginn hefur hún samsetta orðið *skovfrue*, sem samsvarar nno. *skogfru* og sæ. *skogsfru*. Þessi orð merkja ‘skógardís’ og eru því samheiti *skogsrá* í norsku og sænsku.⁵⁸ Nú má spyrja, hvort hugsanlegt sé að í meðförum Íslendinga á kvæðinu hafi *skovfrue* brenglazt og orðið að *stafró*. Reyndar kemur önnur og að því er mér virðist sennilegri skýring til greina: Kvæðið kom eftir krócaleiðum til Íslands; það var frumort í Noregi eða Svíþjóð og barst þaðan til Danmerkur, þar sem það var lagað að danskri tungu eða endurort; við það hefur nno. eða sæ. *skogsrá* breytzt í **skovrá*,⁵⁹ sem afbakaðist í íslenzku og varð að *stafró*.⁶⁰ Hinn íslenzki búningur orðsins kann að stafa af mislestri. Hugsanlegt er að kvæðið hafi borizt í rituðu eða prentuðu formi til Íslands og að *skov*-⁶¹ með gotnesku *k-i*, sem gat líkzt mjög *t-i*, hafi verið lesið sem *stav-* (= ísl. *staf-*).

Hvaða skilning sá Íslendingur er snéri kvæðinu á móðurmaal sitt hefur lagt í nafnið *Stafró*, er okkur nú hulið. Að sjálfsgöðu er ekki loku fyrir það skotið að íslenzka hafi þá haft orðið *rá*, *ró* ‘vættur’. Hins vegar getur *Stafrós kvæði* sökum uppruna síns ekki talizt heimild um það – og það er höfuðatriðið í okkar samhengi.

Rit sem vitnað er til:

Aasen, Ivar. 1965. *Norsk Grammatik*. Omarbeidet udgave af „Det norske folkesprogs grammatik“ [1848]. 3. uforandrede udgave. Kristiansand.

Alexander Jóhannesson. 1923–1924. *Íslenzk tunga í fornöld*. Reykjavík.

Árni Helgason. 1822. *Helgidaga Predikanir* I–II. Viðeyjarklaustri.

Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók háskólans. Reykjavík.

Cleasby, Richard – Gudbrand Vigfusson [Guðbrandur Vigfússon] – Sir William A.

⁵⁷Hér væru víxlmyndir mögulegar; sú síðari hefði þróazt úr nefnifallsmyndinni **rāu* < **rahu* (sbr. A. Noreen 1923: §77.2).

⁵⁸Sbr. *ODS*: XIX dlk. 732 um d. *skovfrue* („overnaturligt kvindeligt væsen, der tænkes at bo i skove (og lokke jægeren til sig)“) og *Nusvensk ordbog*: VII dlk. 376 um sæ. *skogsfru* (= „Skogsrå(t), skogs(s)nuva(n)“).

⁵⁹Þó má e.t.v. ekki útiloka þann möguleika að danska hafi haft orðið **skovrá* á þeim tíma, er kvæðið varð til.

⁶⁰Til sönnunarmerkis um að nafnið *Stafró* endurspegli orð í frumtextanum er táknnaði ‘skógardís’ má nefna að í sænskri þjóðtú er hrifning á mannfólki og vilji til að lokka það til ásta sterkt einkenni skógardísa (sbr. Von Sydow 1931: 123).

⁶¹Þetta er sennilegasti ritháttur orðsins í samsetningum á undan lið sem byrjar á samhljóði, sbr. t.d. *Skovkatte*, *Skovtrod* (: *skoffuen*, *skouen*) í Kristjáns þriðja Biblíu (frá 1550).

- Craigie. 1957. *An Icelandic-English Dictionary*. Initiated by Richard Cleasby, Subsequently Revised, Enlarged and Completed by Gudbrand Vigfusson. Second Edition with a Supplement by Sir William A. Craigie. Oxford.
- De Vries, Jan. 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. 2. verbesserte Auflage. Leiden.
- DI = *Diplomatarium Islandicum*. Íslenzkt fornbréfasafn. Kaupmannahöfn og Reykjavík 1857–.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. Norskt fornbréfasafn. Christiania/Oslo 1847–.
- Feilberg, Henning. Frederik. 1886–1914. *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål*. I–IV. Kjøbenhavn.
- Finnbogi Guðmundsson (útg.). 1965. *Orkneyinga saga*. Íslenzk fornrit XXXIV. Reykjavík.
- Finnur Sigmundsson (útg.). 1960. *Stakar rímur frá 16., 17., 18. og 19. öld*. Rit Rímnafélagsins IX. Reykjavík.
- Friis, Achton. 1936–1937. *Danmarks store Æter*. I–II. København.
- Fritzner, Johan. 1886–96. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. I–III. Omarbeidet, forøget og forbedret Udgave. Kristiania. [2. útg. 1954, 3. útg. 1975. Osló].
- Guðbrandur Vigfússon (útg.). 1887. *Icelandic Sagas (and Other Historical Documents Relating to the Settlements and Descents of the Northmen on the British Isles)*. Vol. I: Orkneyinga Saga and Magnus Saga. London.
- Gunnlaugur Oddsen. 1819. *Orðabók, sem inniheldr flest fágætt, framandi og vandskilinn ord, er verda fyrir í dönskum bókum*. Höfn.
- Gunnlaugur Oddsen. 1822–23. *Leidarvísir til ad lesa hid Nya Testament med gudrækni og greind, einkum handa ólærdum lesurum*. I–II. (Þýðing Gunnlaugs Oddsen o. fl. á Rasmusi Møller 1820). Höfn.
- Hellquist, Elof. 1891. Bidrag till läran om den nordiska nominalbildningen. *Arkiv för nordisk filologi* 7. Bls. 1–62, 142–174.
- Hellquist, Elof. 1948. *Svensk etymologisk ordbok*. 3. uppl. Lund.
- Hovden, Anders. 1902. *Bonden*. 2. uppl. Kristiania.
- Hreinn Benediktsson. 1972. *The First Grammatical Treatise*. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- ÍO = *Íslenzk orðabók* (handa skólum og almenningi). Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Reykjavík 1963.
- Jón Helgason (útg.). 1962. *Íslenzk fornkvæði*. Islandske folkeviser. I. Udgivet af Jón Helgason. (= Editiones Arnarnagænanæ. Series B, vol. 10). København.
- Kahle, Bernhard. 1910. Die altwestnordischen Beinamen bis etwa zum Jahre 1400. *Arkiv för nordisk filologi* 26. Bls. 142–260.
- Kallstenius, Gottfrid (útg.). 1928. *Efterskörd till Jonas Rugmans samling av isländska talesätt*. Uppsala.
- Kluge, Friedrich. 1886. *Nominale Stammbildungslehre der altgermanischen Dialekte*. Halle (Saale).
- Kock, Axel. 1896. Bemerkungen zum altnordischen Sprachschatz. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur* 40. Bls. 193–206.

- Larsson, Ludvig. 1891. *Ordförrådet i de äldsta isländska handskrifterna*. Leksikaliskt ock gramatiskt ordnat. Lund.
- Levander, Lars. 1923. Om rå 'mytiskt väsen'. *Nysvenska studier* 3. Bls. 101–147.
- LIV = *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und Ihre Primärstambildungen*. Unter der Leitung von Helmut Rix und der Mitarbeit vieler anderer bearbeitet von Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp und Brigitte Schirmer. Zweite erweiterte und verbesserte Auflage bearbeitet von Martin Kümmel und Helmut Rix. Wiesbaden 2001.
- Lundgren, Magnus Fredrik. 1878. *Språkliga intyg om hednisk gudatro i Sverige*. Göteborg.
- Magnús Eiríksson (útg.). 1843. *Fjórir þættir um Alþing og önnur málefni Íslendinga* (gefnir út af Magnúsi Eiríkssyni og öðrum Íslendingum). Höfn.
- Matthías Jochumsson. 1956–1958. *Ljóðmæli*. I. Frumort ljóð. II. Þýdd ljóð. Árni Kristjánsson sá um útgáfuna. Reykjavík.
- Mayrhofer, Manfred. 1992–1996. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. Erster Teil: Ältere Sprache. Band I–II. Heidelberg.
- Meid, Wolfgang. 1967. *Wortbildungslehre*. (= Krahe, Hans – Meid, Wolfgang. *Germanische Sprachwissenschaft* III). Berlin.
- Munske, Horst Haider. 1964. *Das Suffix *-inga/-unga in den germanischen Sprachen*. Seine Erscheinungsweise, Funktion und Entwicklung dargestellt an den appellativen Ableitungen. Marburg.
- Møller, Martin. 1611. *Manuale De Præparatione ad Mortem*. Það er. Handbókar korn / Huðmenn Madurenn eige ad lifa Christelega / og Deya Gudlega. Skrifad j Þysku maale Af D. Martino Mollero. Med hanns eigenn Formaala. Enn nu vtlagt þeim til Gagns og Gooda / sem sliju vilia giegna. 3. útg. Hólum.
- Møller, Rasmus. 1820. *Veiledning til en andægtig og forstandig Læsning af det Nye Testamente, især for ulærde Læsere*. Höfn.
- Noreen, Adolf. 1904. *Altnordische Grammatik* II. Altschwedische Grammatik mit Einschluss des Gutnischen. Halle (Saale).
- Noreen, Adolf. 1905. *Vårt språk*. Nysvensk grammatik i utförlig framställning. III/2: Ljudlära (Fonologi). Förläggning. Lund.
- Noreen, Adolf. 1923. *Altnordische Grammatik* I. Altisländische und altnorwegische Grammatik unter Berücksichtigung des Urnordischen. 4. vollständig umgearbeitete Auflage. Halle (Saale).
- Noreen, Erik. 1916–1918. Rá 'vætte' och 'Pæos hos Dio Cassius. *Språkvetenskapliga sällskapets i Uppsala förhandlingar* Jan. 1916–Dec. 1918. Bls. 45–58.
- Nusvensk ordbok* av Olof Östergren. I–X. Stockholm 1919–1972.
- ODS = *Ordbog over det danske sprog*. Grundlagt af Verner Dahlerup. I–XXVIII. København 1919–1956.
- OH = Gagnasöfn Orðabókar Háskóla Íslands.
- ONP/Registre = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. Registre. Udgivet af Den arnamagnæanske kommission. København 1989.
- Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. I. Band. Bern.
- Sievers, Eduard (útg.). 1878. *Heliand*. Halle (Saale).

- Sigurður Nordal (útg.). 1913–1916. *Orkneyinga saga*. I–III. København.
- Skuld* 1878 = *Skuld*. Íslenzkt þjóðmenningar-blað fyrir fréttir, stjórnsmál, landhagsmál, fróðleik, skemtun og ýmislegar ritgjörðir. Ritstjóri: Jón Ólafsson. 2. árg. 1878.
- Stefán Karlsson (útg.). 1983. *Guðmundar sögur biskups*. I: Ævi Guðmundar biskups, Guðmundar saga A. *Editiones Arnarnagnæanæ*. Series B. Vol. 6. København.
- Stefán Ólafsson. 1885–1886. *Kvæði* I–II. Ritstjóri: Jón Þorkelsson. Höfn.
- Sturl.* 1878 = *Sturlunga saga*. I–II. Sturlunga Saga Including the Islendinga Saga of Lawman Sturla Thordsson and Other Works. Edited with Prolegomena, Appendices, Tables, Indices, and Maps by Gudbrand Vigfusson. Oxford 1878.
- Sturl.* 1946 = *Sturlunga saga*. I–II. Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason og Kristján Eldjárn sáu um útgáfuna. Reykjavík 1946.
- Sturl.* 1988 = *Sturlunga saga*. I–III. Ritstjóri: Örnólfur Thorsson. (Ritstjórn: Bergljót Kristjánsdóttir, Bragi Halldórsson, Gísli Sigurðsson, Guðrún Ása Grímsdóttir, Guðrún Ingólfssdóttir, Jón Torfason, Sverrir Tómasson, Örnólfur Thorsson). Reykjavík 1988.
- Thiele, Just. Mathias. 1843–1860. *Danmarks folkesagn*. I–III. København. ([Ny udg.] Ved Per Skar. København 1968).
- Torp, Alf. 1919. *Nynorsk etymologisk ordbok*. Kristiania. (Uforandret optrykk, Oslo 1963).
- Von Sydow, Carl. Wilhelm. 1931. Sveriges och Finlands svenska folksägner. Í: *Nordisk Kultur* IX. A. Folkevisor (utgjeven av Knut Liestøl). B. Folksägner och folksagor (utgjeven av C. W. von Sydow). Bls. 113–139. København.
- Vésteinn Ólason (útg.). 1979. *Sagnadansar*. Bókarauki: Lög við íslenska sagnadansa (Hreinn Steingrímsson bjó til prentunar). Reykjavík.
- Wessén, Elias. 1963. *Våra ord, deras uttal och ursprung*. Kortfattad etymologisk ordbok. Stockholm.
- Zachrisson, Robert E. 1915. The Suffix *-ingja* in Germanic Names. *Archiv für das Studium der neueren Sprachen* 133. Bls. 348–353.

Jónína Hafsteinsdóttir

Sérkenni skaftfellskra örnefna

Hvað er það sem ræður einkennum örnefnaforðans á tilteknu svæði? Þar á landslagið drjúgan þátt, orð sem notuð eru um landslag á viðkomandi svæði verða að örnefnum, ýmist ein og sér, með forliðum eða í annars konar samsetningum. Einnig kann að koma upp einhvers konar venja eða tíska í myndun örnefna innan sveitar eða stærra svæðis. Liðir, sem notaðir eru til samsetningar örnefna, geta verið áþekkir og ekki ólíklegt að sjá mætti einhvers konar mynstur ef nöfnum væri safnað og sett á kort eða raðað saman á annan veg.

Hér verða tekin til athugunar nokkur landslagsheiti sem algeng eru og kalla má einkennandi fyrir landslag í Skaftafellssýslum báðum og skoðað hvernig þau eru notuð í örnefnum. Efniviðurinn, sem unnið er úr, er örnefnaskrár í safni Örnefnastofnunar Íslands, og var leitað fanga í öllum hreppum bæði Austur- og Vestur-Skaftafellssýslu, svo og í næstu sýslum til samanburðar, Rangárvallasýslu og Múlasýslum.

Til er í stofnuninni ódagsett samantekt eftir Stefán Einarsson prófessor, sem hann mun hafa gert um það leyti sem hann var að safna örnefnum á Austfjörðum og í Austur-Skaftafellssýslu, og reyndist notadrjúgt hjálpargagn við leitina. Meðal sendibréfa ýmissa manna til Stefáns, sem til eru í stofnuninni ásamt greinargerð hans sjálfs um þetta efni, eru nokkur frá árunum 1956 og 1957. Má af þeim sjá að hann hefur haft í hyggju að safna örnefnum á Austurlandi á árinu 1957. Í skýrslu Þjóðminjasafnsins fyrir það ár kemur fram að Stefán safnaði örnefnum í átta hreppum í Suður-Múlasýslu og fjórum í Norður-Múlasýslu. Hann hafði amerískan styrk til starfans en afhenti Þjóðminjasafni handritin (ÁrbFornl. 1959, 131). Aftur ferðaðist Stefán Einarsson um Austurland fyrir amerískan styrk og skráði örnefni í alls sex hreppum í Norður-Múlasýslu og Austur-Skaftafellssýslu árið 1961 (ÁrbFornl. 1962, 194). Stefán hefur þó verið farinn að huga að þessum málum löngu fyrr; kemur það fram í bréfum frá árunum 1930 og 1931.

Þau orð sem hér verða tekin til athugunar eru ekki alveg bundin við Skaftafellssýslur einar, þau virða ekki alltaf landamerkjalinur og laumast út fyrir svæðið, ýmist í austur- eða vesturátt. Líka finnast dæmi þess að orð, sem eru notuð og telja má algeng í næstu sýslum, teygja sig yfir mörkin og nema land í Skaftafellssýslum. Jón Aðalsteinn Jónsson kannaði útbreiðslu skaftfellskra mállýskuatríða og birti niðurstöður sínar árið 1953. Hann komst að raun um að þekking manna á þessum atriðum minnkaði því

lengra sem dró frá sýslumörkum (Jón Aðalsteinn Jónsson, 147). Það sem í ljós kom við samantekt þessa pistils er mjög í samræmi við þá niðurstöðu.

Eitt er rétt að taka fram áður en lengra er haldið: Örnefnaskrá úr Austur-Skaftafellssýslu er víða mjög áfátt hvað varðar lýsingu og staðsetningu örnefna og aðrar upplýsingar um þau. Án efa hafa líka örnefni orðið eftir óskráð þegar söfnun fór fram í fyrstu, slíkt er regla fremur en undantekning í örnefnasöfnun. Er það mjög til boga þegar kemur að umfjöllun um þau, þó ekki sé stærri í sniðum en hér er. Það er heldur ekki nóg að halda nöfnunum til haga einum og sér, það þarf að vita hvar þau er að finna, hvernig staðurinn er, sem nafnið ber, og vita um annað sem getur varpað ljósi á nöfnin og þekkja sögur og sagnir þeim tengdar. Er enn geysimikið verk óunnið við endurbætur örnefnalýsinganna. Örnefnaskráning er betur á veg komin í Vestur-Skaftafellssýslu. Þar hafa gamlar skrár verið endurskoðaðar, en þó er þar ýmislegt eftir sem þörf er að taka til athugunar.

Verður nú vikið að einstökum orðum sem finna má í skaftafellskum örnefnum og hugað að merkingu þeirra og útbreiðslu.¹

Sker í sjó er alþekkt. Önnur merking orðsins *sker* er ‘grjóthrúga, grasi vaxin sandþúfa; stakur klettur inni í landi’ (OM). Í þeirri merkingu er orðið notað í Skaftafellssýslum og fjöldi örnefna myndaður af því. Þegar örnefnaskrár eru skoðaðar kemur raunar í ljós að merking þessa orðs er afar víð og breytileg. *Sker* virðast geta verið allt frá smáklettum til stórra svæða. Í athugasemdum við örnefnaskrá Núpsstaðar segir: „*Sker* eru yfirleitt eggjagrjót og klettur með sléttlendi á milli“ (Örn.). Í svörum við spurningum um örnefni Borgarhafnar og Vagnsstaða í Suðursveit segir um mun á hrauni og skeri: „*Sker* eru ekkert frekar ógróin. Á fyrst og fremst við um lögum og stærð“ (Örn.). Skal nú litið á nokkur *sker* og lýsingar þeirra:

Í Bæjarhreppi verða fyrir ýmis *sker*: Í Þórisdal eru smáklettur beggja megin við Dímu kallaðir *Sker* (Örn.). *Móasker* eru „hraunnibbur í miðjum Móum“ í landi Hvamms og þar er *Sker*, „klettasker með berjalyngi“. *Sker* heita þar einnig heiðalöndin uppi yfir Galtatungum einu nafni og „liggja allt vestur að vatnaskilum Laxárdals í Nesjum“ (Örn.). Í landi Hóla í Nesjahreppi er fjallsegg kölluð *Grjóthólasker* og þar er einnig að finna *Vatnssker* (ft.) og *Giljadalasker* til fjalla (Örn.). Í Borgarhafnarlandi er „smásker, kallað *Hænsnasker* eftir hænsnakofa“ og „*Mosasker*, flatt og mosavaxið“ (Örn.). Í túni Hofa í Örafum var *Sker*, hæð sem nú er búið að slétta (Örn.). Dæmi um *sker* af ólíkum gerðum má finna í landi Svínafells í Örafum: Þar eru „smáir hólur með steinum upp úr, er nefnast *Folaldasker*“, og þar er *Hálsasker*, „stórt svæði ... efri hluti þess er kjarri vaxinn, en vestri hluti þess neðan vegar er tún. Í Hálsaskeri ofan vegar eru útsamkomur oft haldnar“ (Örn.).

Þegar kemur í Vestur-Skaftafellssýslu virðist *skerjum* fjölga í örnefnaskrá. Ekki er gott að sjá hvort það stafar af því að meira sé þar talað um *sker* en austar eða skrárnar

¹Það skal tekið fram að hreppanöfn, sem notuð eru í greininni, eru þau nöfn sem giltu áður en skriða sameiningar sveitarfélaga með tilheyrandi nafnbreytingum rann af stað. Í safni Örnefnastofnunar Íslands er raðað í hirslur eftir sýslum og hreppum eftir „gamla kerfinu“ sem hefur dugað til þeirra hluta bæði lengi og vel.

ítarlegri. Skerin eru enn sem fyrr ýmissar gerðar: Á Núpsstað er *Langasker*, mikið landsvæði, nær norður í Jökul (Örn.). Á merkjum Foss, Hörgslands og fleiri jarða á Síðu er *Krökasker*, 421 m á hæð, í örnefnaskrá Hörgslandsþorps kallað „allmikill hóll“ og varla ofmælt. Hálendissvæði í landi Mörtungu á Síðu heitir einu nafni *Kaldbakssker*, og þar er líka að finna *Hattsker* sem er „klettaborg, slétt að ofan, með lágum hömrum allt í kring“ (Örn.). Á þessum slóðum eru fleiri sker-nöfn höfð um hálendissvæði. Sker eru líka smærri í sniðum: *Gluggasker* heitir „einstæður hóll með gati í gegn ofan til“ í landi Tungu í Kirkjubæjarhreppi (Örn.). *Söðulsker* sem er „hár hóll með stalli í toppnum móti norðri og líkist mjög kvensöðli“ er á landamerkjum Hátúna í Landbroti (Örn.). Í Meðallandi eru nokkur sker: Í landi Efri-Steinsmýrar er *Háhestur*, „allhátt sker með kletti ofan á, ekki ólíkt og þar sæti kápuklæddur maður á hestbaki“ og annað „með stórum steini á bakinu, *Strákasteinn*“ (Örn.). Í Langholts- og Feðgalandi heitir keilumyndaður hóll *Tjaldsker* (Örn.). Grýttur blettur í landi Botna heitir *Sker* (Örn.). Í Skaftártungu og Álfstaveri eru enn víða sker, t.d. *Gildrusker* í Hvammi, „bungumyndað smásker“ (Örn.). *Ferðamannasker* og *Lestasker* á Ljótarstöðum sýnast vera stór, má jafnvel kalla svæði (Örn.). Í örnefnaskrá Þykkvabæjarklausturs og fleiri jarða segir: „Vestur með sjónum uppi á hraunbrúninni er *Hádegissker* ... þar stendur nú Alviðruhamraviti.“ Þegar kemur vestur í Mýrdal eru skerin nánast horfin úr örnefnaskrá. Þó eru „gróðurlausar auðnir“ í Höfðabrekku landi nefndar *Sker* og svo eru einnig nefnd „gróðurlaus hraun“ í landi Heiðar (Örn.). Líklega ná sker ekki öllu lengra í vestur, nema hvað alþekkt er *Hrafninnusker* austan við Heklu. Ekki varð vart við sker í þessari merkingu austar en í Skaftafellssýslum.

Næst skal litið á það sem Skaftfellingar nefna *rof*. *Rof* er ‘staður þar sem grassvörður og hluti jarðvegsins hefur fokið’ (OM). *Rofum* bregður fyrir í örnefnum í Nesjahreppi, t.d. heitir *Rof* engjastykki í landi Fornustekka og *Rofbakkar* eru í Hoffellslandi (Örn.). Á Breiðabólstað í Suðursveit er *Rof* haft um það sem „stóð eftir af uppblásnu landi“ (Örn.) og í Skaftafelli er nafnliðurinn *rof* hafður um „háa rofbakka“ (Örn.). *Rof* kemur fyrir sem örnefni eða nafnliður í Fljótshverfi, á Síðu og í Landbroti, Meðallandi og Álfstaveri, haft til dæmis um „moldarrof“ og „hálfuppblásin börð“ og *Rofabær* er bæjarnafn í Meðallandi. Í Reynishverfi í Mýrdal eru *rof*, sem „heldur eru að blása“ og þar var *Rof* „eyðibýli um langan aldur“ (Örn.). Engin dæmi fundust um *rof* í örnefnum í Suður-Múlasýslu en nokkur í Rangárvallasýslu, einkum í Austur-Landeyjum. Eitt dæmi fannst utan þessa svæðis um *Rof* sem örnefni, það er í Selvogi, þar sem það er haft um uppblásið heiðlendi, illa farið (Konráð Bjarnason, 6).

Orðið *klitrus* (kvk. ft.) er til í merkingunni ‘smáklettur eða klappir’ (OM). Það er að finna í örnefninu *Kráksgilsklitrus* í Hoffelli í Nesjum þar sem augljóslega er átt við kletta, og *Vatnshólaklitrus* eru meðal örnefna á Viðborði á Mýrum (Örn.). Þessi mynd orðsins fannst ekki í örnefnum annars staðar, en það kemur fyrir sem samnafn í Borgarfirði eystra, „heldur ómerkilegir klettur eða klitrus“ (athugasemdir og viðbætur við örnefnaskrá Þrúndarstaða). Í örnefnaskrá Reynivalla í Suðursveit eru „*Miðbotnasklitrus* eða *-klitrus*“ og sagt dregið af „klitrast, að klutrast í klettum“ (Örn.).

Rák kemur víða fyrir í austfirskum örnefnum. *Rák* er ‘mjó sylla (í klettum eða bjargi)’ (OM). Í örnefnum er fleirtalan oftast „*rákar*“ en „*rákir*“ kemur þó fyrir. *Rákar* eru klettur í Stafafelli í Lóni, *Rák* er grasbrekka í landi Þinganes í Nesjum (Örn.). Margar

rákar eru í örnefnaskráum Suðursveitar, mest áberandi í löndum Kálfafells, Sléttaleitis og Breiðabólstaðar, og síðan í örnefnaskráum úr Öræfum, í löndum Kvískerja, Hnappavalla, Svínafells og Skaftafells og í Ingólfshöfða. Rákum bregður fyrir í Fljótshverfi og á Síðu en eru úr sögunni eftir það, utan hvað eitt dæmi fannst í Mýrdal og eitt í Austur-Eyjafjallahreppi. Sjaldnast fylgja nákvæmar lýsingar, þó koma fyrir skilgreiningar eins og „grasrák“, „klettabelti“ „grasból eða hvammar“ og í *Berjarák* á Breiðabólstað í Suðursveit „vex oft mikið af bláberjum“ (Örn.). Stundum er ljóst af umsögn, að rákar hafa verið gengnar. Í landi Sléttaleitis er *Göngurák* „sem komast má alla leið austur á Steinadal“ (Örn.), og til er *Siggurák* í Svínafelli, sem Sigríður gekk til að ná í kindur „og þótti djarft af kvenmanni“ (Örn.).

Vikið skal nú að votlendinu: Orðið *blá* er algengt í Múlasýslum báðum og virðist haft þar um mýrar og er víða notað sem örnefni, annaðhvort einstakt eða í samsetningum. Blá getur merkt ‘mýri, svæða, flói þar sem grasið stendur upp úr vatninu’ (OM) eða ‘mýri, flói, flatlendi sem liggur undir vatni eða krapa’ (ÍO). Í Austur-Skaftafellssýslu fannst *Litla-Sefblá* í Miðskerslandi (Örn.). Í Flatey er „rot, sem hét *Blá*, í henni var blástör, því kölluð Blá“ (Örn.). Engar blár verða síðan á vegi fyrir en kemur vestur í Meðalland. Þar eru þær fjölmargar með ýmsum nöfnum. Samkvæmt lýsingum eru blár í Meðallandi líklega blautari en þær fyrir austan, stundum kallaðar tjarnir. Blárnar voru vaxnar störr eða fergini sem var slegið og þurrkað. Í eldri gerð af örnefnaskrá Koteyjarhverfis segir að margar tjarnir í Meðallandi og Álftaveri séu kallaðar *Blár* og muni það vera vegna blástarar í þeim. Hvort þessi skýring er rétt skal ósagt látið en hún kemur heim og saman við lýsinguna á Blá í Flatey hér á undan.² Í Bakkakotslandi var *Pálsblá*, allt að mittisdjúp ferginisblá og við hana hlóðir og þar þvegin ull. Þarna var líka *Vakarblá*, ferginiskíll, þar sem var skolaður þvottur og pikkaðar vakir á ísinn þegar þess þurfti (Örn.). Fleiri dæmi eru um að þvottur hafi verið skolaður í blánum eða þvegin ull. Fuglalíf hefur eflaust verið mikið á blánum og við þær og þess er getið að skotgarðar hafi sums staðar verið við blár í Meðallandi. *Skotblá* heitir í landi Langholts og Feðga. Við hana markaði fyrir skotgarði. „Þar var legið fyrir fugli, er settist á blána“ (Örn.). Á uppdrætti af Skurðbæ er *Jóelsblá* sem (samkvæmt skýringum við uppdráttinn) fékk nafn af því að Jól Sigurðsson reið yfir blána og hefur líklega þótt tíðindum sæta. Í Álftaveri eru fáeinar blár; það eru grynningar í vatni og síki með fergini og störr, t.d. *Rjúpnablár* í Jórvík (Örn.), og í landi Holts eru dælur nefndar *Blár* (Örn.). Lengra vestur verða blár ekki raktar, þær finnast engar eftir að kemur í Mýrdal og vestur í Rangárvallasýslu.

Annað orð um votlendi er *rot*. Rot getur verið ‘fúablettur í mýri’ eða ‘lygnt, djúpt síki með gróðri í, ferginstjörn’ (OM). Rot eru víða í kringum Hornafjörð, í Nesja- og Mýrahreppi. Þeim er lýst sem tjörnum og oft með gróðri, helst fergini, en stundum störr. *Marhálmsrot* heitir í landi Bakka á Mýrum; þar var kúnum hleypt í marhálminn, en önnur rot, sem voru með fergini, voru skorin (Örn.). Í bókinni *Þjóðhættir og þjóðtrú*, sem hefur að geyma frásagnir Sigurðar Þórðarsonar frá Brunnhól á Mýrum, skráðar af Þórði Tómassyni í Skógum, er heyskapar- og engjalöndum nokkuð lýst: „Rotin, sem

²Blástör er annað heiti á tegundinni tjarnastör (*Carex rostrata*) sem er mjög stórvaxin störr með 4-7 mm breið blöð, blágræn að lit (Hörður Kristinsson, 282, 299).

svo voru kölluð, voru yfirleitt slegin. Það var votasef í sumum og fergin í sumum. ... Í djúpum rotum var skorið á og það var ekki gott verk. Skorið var með ljánum djúpt í kafi, eða eins djúpt og til náðist ...“ (s. 34). Enn segir um rot: „Dýpstu rot sem ég vissi um voru Hólarot ... og Hreppstjórarotið á Brunnhól, en þar náði vatnið manni sums staðar í bringspalir“ (s. 35). Rot eru einkennandi fyrir þetta svæði, en tjarnar-merkingin hverfur þegar vestar dregur þótt nafnið *Rot* komi fyrir á stöku stað. *Rot* heitir óræktarmói á Keldunúpi á Síðu (Örn.) og *Rot* er svæði í engjalöndum Dalajarða í Mýrdal (Örn.). Í Rangárvallasýslu má finna fáein dæmi um örnefnið *Rot*. Í Vestur-Eyjafjallahreppi eru bæirnir *Syðri-* og *Efri-Rot* sem nú eru í eyði. Segir um þessi býli í Sunnlenskum byggðum (IV, 167-168) að þar sé „fremur mýrlent“. Í Suður-Múlasýslu eru örfá dæmi: *Rot* er haft sem nafn á rótlausri keldu, gróðurlausri tjörn fullri af leir og um blautt og illfært land. Engin dæmi fundust norðar.

Kyrki merkir ‘jarðfall sem vatn rennur í’ (OM). Stefán Einarsson segir í fyrrnefndri samantekt að í Skaftafellssýslu séu hættukílar oft kallaðir kyrki „af því að kyrkja þurfti hesta upp úr þeim“. Nokkur kyrki eru í landi Hólms á Mýrum, þar á meðal *Borgarkyrki* sem „var talið afar hættulegt sauðfé“, og á Lambleiksstöðum eru tvö djúp kyrki, „hættuleg fé fyrrum“ (Örn.). Í landi Hnappavalla heitir „*Mjókyrki* þar sem lækurinn hefur grafið sig mjög djúpt niður“ (Örn.).

Svæða merkir ‘blautt starengi; blá’ og fleirtalan er höfð um ‘svæði þar sem vatn vætlar upp úr sandi á mörgum stöðum’ (OM). Svæða kemur fyrir sem örnefni á nokkrum stöðum, ýmist orðið eitt eða í samsetningum. Ekki fylgir alltaf lýsing, en svæðurnar eru oft engjalönd. Í lýsingu Viðborðssels á Mýrum segir, að stór hafi verið venjuleg í svæðunum og hún verið slegin. *Stórasvæða* og *Húshólssvæða* heita tvö ferginisrot í landi Smyrlabjarga í Suðursveit (Örn.). Um svæðurnar í Viðborðsseli segir í frásögnum Sigurðar Þórðarsonar frá Brunnhól: „Slægjurnar voru rétt þar sem gamla Viðborðssel var, kringum bæinn, svæður þar ígulsléttar. Þær voru dálítið blautar svona sums staðar og svo var þurrlendi líka. Þarna brást helst ekki heyskapur“ (Þórður Tómasson, 33). Í vestari sýslunni eru svæður fáeinar: Í Landbroti, á Síðu og í Skaftártungu og Meðallandi koma *svæður* fyrir sem heiti á sléttum eða engjastykkjum og mýrlendi. Í Meðallandi var um skeið smábýli, nefnt *Svæður*, en mun hafa verið stutt í ábúð (Einar Sigurfinnsson, 247). Svæður ná lítið út fyrir Skaftafellssýslur, en þó má finna dæmi í Suður-Múlasýslu og eitt dæmi fannst í Rangárvallasýslu.

Merking orðsins *svekja* er ‘mýri, flói’ (OM) og kemur fyrir á nokkrum stöðum sem örnefni. *Svekja* heitir „votlent engjastykki, blautlent með rásun í“ á Hnappavöllum í Örafum (Örn.). Nafnið er einnig til í landi Svínafells í Örafum og *Svekjubakki* er á Hofi í sömu sveit (Örn.). Blaut mýri á Geirlandi á Síðu er nefnd *Svekjur* (Örn.). *Svekjuhólmi* er í landi Þykkvabæjar í Landbroti, og „í honum er svakki“ (Örn.). *Svekjur* heita „slétt og grösug stararfles“ í Koteyjarhverfi í Meðallandi (Örn.) og á *Svekjuteig* á Lyngum í sömu sveit var skorið heyturf (Örn.). *Svekjur* hafa ekki fundist utan Skaftafellssýslu.

Hér verður látið staðar numið að sinni í yfirliti um skaftfellska örnefni. Örnefnaforði íslensks máls er óþrjótandi uppspretta athugunar- og rannsóknarefna og í virkjun þeirrar auðlindar bjóðast margir kostir og vænlegir, svo gripið sé til orða sem mönnum liggja mjög á tungu nú um stundir.

Prentaðar heimildir

ÁrbFornl.: *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1880–. Reykjavík.

Einar Sigurfinnsson. Meðalland. Bæjatal og stutt landslagslýsing. Skráð 1920–30. Í: *Dynskógar*. Rit Vestur-Skaftfellinga. 4. 1988. Vestur-Skaftafellssýsla, Vík, 235–250.

Hörður Kristinnsson: *Plöntuhandbókin*. Blómplöntur og byrkningar. Íslensk náttúra 2. 1989. Örn og Örlygur, Reykjavík.

ÍÓ: Ásgeir Blöndal Magnússon. *Íslensk orðsifjabók*. 1989. Orðabók Háskólans, Reykjavík.

Jón Aðalsteinn Jónsson. Lítil athugun á skaftfellskum mállýzkuatriðum. Í: *Afmælis-keðja til próf. dr. phil. Alexanders Jóhannessonar háskólarektors 15. júlí 1953 frá samstarfsmönnum og nemendum*. Helgafell, Reykjavík, 139–150.

OM: *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. 1983. Önnur útgáfa, aukin og bætt. Ritstjóri Árni Böðvarsson. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.

Sunnlenskar byggðir IV. Rangárþing austan Eystri Rangár. 1982. Búnaðarsamband Suðurlands.

Svavar Sigmundsson. Regionala drag i isländska ortnamn. Í: *Våra språk i tid och rum*. Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. B:21. 2001. Helsingfors, 246–258.

Þórður Tómasson í Skógum: *Þjóðhættir og þjóðtrú*. Skráð eftir Sigurði Þórðarsyni frá Brunnhól. 1988. Örn og Örlygur, Reykjavík.

Óprentaðar heimildir

Bréf ýmissa manna til Stefáns Einarssonar varðandi örnefnasöfnun, ritun Árbókar Ferðafélags Íslands o. fl. Varðveitt í Örnefnastofnun Íslands.

Konráð Bjarnason: *Kaupstaðarleið Selvogsmanna*. 1993. Ópr. ritgerð. Eintak varðveitt í Örnefnastofnun Íslands.

Stefán Einarsson: Einkennileg örnefni í Austur-Skaftafellssýslu og Úthéraði. Ópr. Varðveitt í Örnefnastofnun Íslands.

Örn.: Örnefnaskrár varðveittar í Örnefnastofnun Íslands.

Grein þessi var upphaflega samin sem fyrirlestur til flutnings á ráðstefnu um skaftfellskt málfar sem haldin var á Höfn 30. október 1999, en hefur verið endursamin með tilliti til birtingar á prenti.

Margrét Jónsdóttir

Um sagnirnar *virka* og *verka*¹

virka

Mætti bæta við = verka, hafa áhrif; virðast; en þó því aðeins að þetta sé gert til viðvörðunar og greinilega merkt dönskusletta. Þessi merking er verri en óþörf og hefur aldrei náð að verða algeng í talmáli (því síður í ritmáli) fyrr en á síðustu árum.

(Úr talmálssafni Orðabókar Háskólans.)

1 Inngangur

Sagnirnar *virka* og *verka* eru vel þekktar í nútímamáli. Þær eru algengar í ræðu og riti og innbyrðis tengjast þær merkingarlega. Aðeins aðra þeirra, *verka*, er að finna í forn máli skv. Fritzner (1896), en elsta dæmi um *virka* er í þýddum texta frá lokum 17. aldar.² Ásgeir Blöndal Magnússon (1989), sem segir að sögnin sé frá 18. öld, telur hana líklega vera danska tökusögn en í dönsku komna úr þýsku. Ásgeir segir jafnframt að verka sé nafnleidd sögn, dregin af *verk*. Frá sögulegu sjónarmiði eru sagnirnar *verka* og *virka* náskyldar, báðar dregnar af germönsku rótinni **werk-*. Leiðir þeirra inn í málið eru hins vegar ólíkar og því er hljóðstig hvorrar sagnrótar ólíkt. Sögnin *verkja* er nánasti ættingi sagnarinnar *virka* í málinu.

Viðfangsefni þessarar greinar er að sýna notkun sagnanna *virka* og *verka*, hvernig þær tengjast saman merkingarlega svo og ýmsa þætti í merkingarþróun þeirra. Greinin er því að miklu leyti söguleg. Í fyrsta kafla verður fjallað um sögnina *virka* en um *verka* í öðrum kafla. Í þeim þriðja verða niðurstöður bornar saman og um þær rætt. Í fjórða kafla verða örstutt lokaorð.

---

¹Aðalsteinn Eyþórsson og Kristín Bjarnadóttir eiga þakkir skildar fyrir ýmsa aðstoð við dæmaöflun. Gestum á málstofu í málfræði 3. maí sl. ber að þakka gagnlegar ábendingar, einkum þó Eiríki Rögnvaldssyni og Magnúsi Snædal. Jafnframt þakka ég Guðrúnu Kvaran fyrir að lesa greinina jafnrækilega yfir og raun ber vitni.

²Elsta dæmið í ritmálssafni Orðabókarinnar um sögnina *virka* er úr sálmum eftir Kingo frá 1693, sbr. (3).

Þar sem *virka* er tökusögn hefur oft verið amast við henni. Tilvitnunin hér að ofan er því nokkuð lýsandi enda þótt í henni sé ekki fundið að sögninni sjálfri heldur að þeim merkingum sem hún hefur.

2 Um sögnina *virka*

Íslensk orðabók (2000) lýsir merkingu sagnarinnar *virka* svo:

- (1) *virka* –aði S
- 1 vinna, framkvæma verk
bremsurnar virkuðu ekki
  - 2 fornt/úrelt
hreinsa, færa í lag
  - 3 verka, orka (svo og svo) á
rakastigið er rétt til að loftið virki þægilegt

Hér á eftir verður sú merking sem lýst er í lið 2 í (1) látin liggja á milli hluta að miklu leyti. En geta má þess að setningarnar sem sýndar eru í liðum 1 og 3 er ekki að finna í eldri útgáfu *Íslenskrar orðabókar* (1983).³ Að öðru leyti eru lýsingarnar eins. Benda má á að í hvorugri útgáfunni eru dæmi um *virka* með forsetningunni *á*. Í *Íslensku samheitaorðabókinni* (1985) er vísað frá *virka* til *vinna* og frá *virka* + *á* til *hafa áhrif á*. Hjá Sigfúsi Blöndal (1920–1924) merkir *virka* ‘vinna’ og ‘verka’. Heimildin er sögð vera Orðabók Björns Halldórssonar. Raunar er þessi lýsing svolítið ónákvæm því að í bók Björns segir (1992) að *virka* merki ‘forrette et Arbejde’ (= ‘inna af hendi, framkvæma’).⁴

Í *Ordbog over det danske Sprog* (1954), sem er söguleg orðabók, má sjá að *virke* er nafnleidd sögn, dregin af nafnorðinu *værk*. Sögnin er bæði til sem áhrifssögn og áhrifslaus sögn. Í merkingarlýsingu kemur fram að merkingin er nokkuð fjölþætt. Þar er m.a. að finna eftirtaldar merkingar:

- (2) *virke*
- 1 gøre et vist indtryk
  - 2 vise sig, fremtræde paa en vis maade
  - 3 være i funktion; fungere
  - 4 [með forsetningunni *på*]: gøre indtryk paa

Lýsingin á *virke* í *Nudansk Ordbog* (1982) er svipuð en alls ekki eins rækileg enda kannski ekki við því að búast.

Eins og áður sagði er sögnin *virka* að líkindum tökusögn úr dönsku og dæmi er um hana í ritmálssafni Orðabókar Háskólans frá lokum 17. aldar.⁵ Það er úr þýddum texta:

³Setningu, sambærilega þeirri í lið 1 í (1), er að finna í *Nudansk Ordbog* (1982) undir flettunni *virke*. Sjá líka d. í (19)

⁴Björn Halldórsson (1992) nefnir líka *virka* í merkingunni ‘hreinsa’ eins og rætt verður síðar. Þess skal getið að bók Björns kom fyrst út árið 1814.

⁵Þau dæmi sem eru notuð eru úr söfnum Orðabókar Háskólans, ritmálsskrá eða textasafni, nema annars sé getið. Öll dæmin eru orðrétt og stafrétt.

- (3) *Laat Virka mitt Hiarta Saur Iardrijkis wt. (=Lát virka mitt hjarta saur jarðríkis út.)
KingoSöngk. 74 17s⁶

Grunnavíkur-Jón (1705–1779) hefur dæmi um *virka* í orðabók sinni.⁷ Þrennt vekur athygli við lýsingu Jóns á sögninni. Í fyrsta lagi segir hann beinlínis að *virka* sé notað í stað *verka*. Í öðru lagi er notkunin á *virka* + *upp*. Í þriðja og síðasta lagi er merkingin aðeins ‘hreinsa’. Þá merkingu og notkun má sjá í tvígang í orðabók Jóns Árnasonar frá 1738. Það eru næstelstu dæmin um sögnina. Hér verður annað dæmið sýnt:

- (4) Tergo [...] eg þurka, stryk af, hreinsa, *virka* upp.
JÁNucl 18m

Í elsta dæminu um *virka*, sbr. (3), er *virka* + *út* í sömu merkingu og *virka* + *upp*, þ.e. ‘hreinsa’. Í Orðabók Björns Halldórssonar (1992), sem áður var nefnd, er merkinguna líka að finna. Í ritmálssafni Orðabókarinnar eru ekki fleiri dæmi um þessa merkingu. En alls eru níu dæmi um *virka* í safninu. Dæmafæðin veldur því að nokkrum erfiðleikum er bundið að gera sér góða grein fyrir því hvernig sögnin og hin ýmsu merkingarsvið hafa þróast í tímans rás enda dæmin öll frá tuttugustu öld nema þau sem nefnd hafa verið. Dæmi Grunnavíkur-Jóns segja þó sína sögu.

Frá síðari hluta tuttugustu aldar eru tvö dæmi um *virka* með forsetningunni *á*; merkingin er ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’. Þau dæmi eru í (5). Þetta er sama merking og lýst er í lið 3 í (1). Þar er þó forsetningarinnar ekki getið eins og áður sagði.

- (5) a. þegar bifreiðin fer yfir keðjuna, *virkar* hún á sérstakan útbúnað, sem kippir í strenginn.
Vísir 28/10 1967, 4-4 20s
b. öll hljóð, brak í stólum, bollaglamur eða skjáf *virkuðu* á mann einsog kirkjuhósti.
EKárAsn, 128 20s

Sömu merkingu má sjá í dæmunum í (6). Þar er *virka* án forsetningar:

- (6) a. *þótt ég eitthvað yrki / um Englendinga og Tyrki, / má telja víst það *virki* / sem verra en ekki neitt.
StSteinFerð, 98 20m
b. það rakastig, sem loft þarf að hafa til þess að *virka* þægilegt.
Þjv 8/1 1972, 4-2 20s

Merkingin ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’ í (5) og (6) er sú sama og algengust er hjá *verka*, sbr. (14) - (17).

En merkingarsviðin eru fleiri. Í *Orðastað* (Jón Hilmar Jónsson. 2001) er merkingu *virka* lýst svo (lýsingin er hin sama og í eldri útgáfu (1994):

⁶s í aldursmerkingu dæma úr ritmálssafni Orðabókar Háskólans merkir að dæmið er frá síðasta þriðjungi viðkomandi aldar. 17s á því við um síðasta þriðjung 17. aldar; m vísar til miðbiks aldarinnar en f til fyrsta þriðjungsins.

⁷Orðabók Jóns Ólafssonar úr Grunnavík, Grunnavíkur-Jóns, er varðveitt í ljósriti og á seðlum í safni Orðabókar Háskólans. Frumrit er varðveitt í Stofnun Árna Magnússonar (AM 433 fol.).

- (7) *virka*
 er síminn ekki í lagi? – nei, hann *virkar* ekki, <tækið> virkar
 (<þannig; rétt, eðlilega, undarlega >)

Hér er frumlagið hlutur og merkingarlega er það nánast persónugert sem gerandi. Merking sagnarinnar er ‘rækja hlutverk, starfa’. Þetta er í raun sama merking og lýst er í *Íslenskri orðabók* (2000), sbr. lið 1 í (1), enda þótt orðalagið sé hér annað. Í ritmálssafni Orðabókarinnar eru engin dæmi um notkun sem þessa. Í textasafni hennar eru dæmin hins vegar fjölmörg. Flest eru þau úr Morgunblaðinu en einnig úr öðrum textum eins og sjá má í (8).⁸ Þar er frumlagið annaðhvort hlutur eða hlutgert orð:

- (8) a. Búnaður *virkar* á þann hátt að hann túlkar fyrirmæli ökumannsins. . .
 . . /moggi/bil.gr. 1997
- b. . .hvornig hljóðmerkjalúðurinn *virkaði* ef kæmi til loftárásar á Reykjavík.
 . . /mandd.rit 1990
- c. Séreignarlífeyrissjóður *virkar* eins og bankabók.
 . . /moggi/ads.gr. 1997
- d. Við elduðum hins vegar á olúvél sem *virkaði* eins og prímus. . .
 . . /ved.txt 1985
- e. Þannig *virkar* markaðurinn.
 . . /moggi/ritst.gr. 1997
- f. „Ég var bara að prófa hvort allt *virkaði*.“ Segir hún og setur sig í stellingar.
 . . /engill.rit 1989
- g. Ég mundi ekki *virka* ef ég sæti heima.
 . . /moggi/innl.gr. 1997

Sama merking sést líka hjá sögninni *svínvirka* (og *botnvirka*) sem mjög oft er notuð í stað *virka* og er *svínvirka* áhrifslaus, sbr. dæmin í (9).⁹ Um *svínvirka* eru hvorki dæmi í orðabókum né söfnum Orðabókarinnar.¹⁰

- (9) a. Þetta virðist *svínvirka* heimanfrá allavega.
 b. Ég er búinn að vera en það hafði aldrei *virkað* almennilega. Napster *svínvirkar* hinsvegar . . .
 c. . . bendir allt til þess að íslensku stafirnir *svínvirki* hvort sem pósturinn kemur frá Mac eða Wintel.
 d. og [eins og] einn Flateyringur orðaði það í sjónvarpsviðtali þá *svínvirkuðu* garðarnir þegar á reyndi.

⁸Dæmin um *virka* og *verka* í textasafni Orðabókarinnar er unnin úr rúmlega fjórum milljónum og tvö hundruð þúsund lesmálsorðum. Textarnir sem leitað var í eru Morgunblaðið (1997), 20 nýlegar endurminingar, 8 skáldsögur Halldórs Laxness og 34 nýlegar skáldsögur. Aðalsteinn Eypórssson á þakkir skildar fyrir leitina.

⁹Kristín Bjarnadóttir sagði mér frá sögninni *botnvirka*.

¹⁰Dæmin í (9) og önnur dæmi um *svínvirka* fann Aðalsteinn Eypórssson á slóðinni <http://www.webcorp.org.uk/>.

- e. Egils Orka *svínvirkar!*
- f. Þessir brandarar *svínvirkuðu* hér fyrir nokkrum . . .

Í ritmálssafni Orðabókarinnar eru tvö dæmi um að *virka* sé notuð í merkingunni ‘líta út fyrir að vera, virðast vera’, sbr. (10). Í íslenskum orðabókum er hins vegar hvergi minnst á hana. En þetta er sama merkingin og sýnd er í lið 2 í (2).¹¹

- (10) a. . . nær trjágróðurinn ekki alveg að gangstígum, heldur taka við breiðir grasflákar. Garðurinn *virkar* á þann hátt léttari og stærri. TímVerk 1957, 77 20m
- b. Þeir sem reyktu ekki *virkuðu* púkalegir. Vísir 10/3 1970, 13-1 20s

Í textasafninu eru dæmin hins vegar fjölmörg:

- (11) a. Báðir voru þreytulegir og Reagan *virkaði* mjög ellilegur ásýndum. . . /ingvi.txt 1988
- b. Ingibjörg sagði að Yuri . . . hefði *virkað* öflugur og kraftmikill. . . /moggi/innl.gr. 1997
- c. Einar *virkar* sannfærður um að . . . . . /moggi/ads.gr. 1997
- d. Hann var orðinn dálítið fullorðinn og *virkaði* syfjulegur. . . . /bleos.txt 1986
- e. Ekki beint fríð, miklu fremur myndarleg, stælt og reisuleg og *virkaði* töluvert eldri en tvítug . . . . /mannd.rit 1990

Í (11) sést að *virka* stendur alltaf með lifandi frumlagi. Það á þó ekki við nema um annað dæmið í (10).

Það sem komið hefur fram um *virka* er dregið saman í (12):

- (12) *virka*
  - a. Líklega tókusögn úr dönsku; frá lokum 17. aldar.
  - b. Dæmin eru öll frá 20. öld nema tvö.
  - c. Sögnin er alltaf áhrifslaus.
  - d. Í tveimur elstu dæmunum er merkingin ‘hreinsa’.
  - e. Flest dæmi eru um merkinguna ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’; þá er sögnin með eða án forsetningar.
  - f. Allmörg dæmi eru um merkinguna ‘rækja hlutverk, starfa’:
  - g. Allmörg dæmi eru um merkinguna ‘líta út fyrir að vera’.

¹¹Í talmálssafni Orðabókarinnar er að finna seðil með sögninni *virka* þar sem segir:

Sagt er um þá, sem sýnast hæri en þeir eru, að þeir *virki* hátt. Ég held, að það sé raunar venjulegra að segja það um kvenfólk.

3 Um sögnina *verka*

Í því sem hér fer á eftir verður fjallað um sögnina *verka*, merkingu hennar og notkun. Skv. *Íslenskri orðabók* (2000) merkir *verka* eftirfarandi (sleppt er lýsingunni á *verkast*):

- (13) *verka -aði*
- 1 fornt/úrelt
vinna, starfa að, fremja
  - 2 hafa áhrif, orka, valda verkun
lyfið *verkaði* fjótt og vel
  - 3 tilreiða
verka hákarl
vel(illa) *verkaður* fiskur
  - 4 hreinsa mestu óhreinindin
verka af sér óhreinindin
verka gólfíð
  - 5 óhreinka, gera á sig (einkum um börn)
verka sig (út)
  - 6 *verka* + á
verka á e-n, *orka* á e-n
  - 7 *verka* + upp
verka upp hreinsa upp

Í formálsorðabók Fritznars (1896) er merkingin sögð 'vinna' en aðeins með til: *verka* (*sér*) til e-s. Í viðbótarbindi (1972) er bætt við merkingunni 'koma til leiðar, gera, orsaka'. Í bók Jóns Árnasonar (1994) frá 1738, sbr. (4), kemur *verka* alloft við sögu. Þar má sjá að merkingin er nokkuð víð því að talað er um m.a. að *verka hnerra* (bls. 331; undir STERNUO) og *verka e-m sorg* (bls. 116; undir Objicio); einnig er *verka* notuð sem þýðing á COQVO 'baka' (bls. 42). Hjá Sigfúsi Blöndal (1920-1924) er merkingu *virka* lýst á svipaðan hátt og *Íslensk orðabók* gerir (13). Það sama gerir líka Ásgeir Blöndal Magnússon (1989) í orðsifjabók sinni. Hann segir jafnframt að *verka* í merkingunni 'óhreinka' sé frá 18. öld og hafi orðið til vegna þess að blandast hafi saman sagnirnar *verga(st)* og *verka*. Merkinguna 'óhreinka', sbr. einnig *verka sig út*, er að finna hjá Birni Halldórssyni (1992) en bók hans kom fyrst út árið 1814. Í *Íslensku samheitaorðabókinni* (1985) er m.a. vísað frá *verka* til *starfa að* (e-u), *vinna* og frá *verka* + á til *hafa áhrif á*, *áorka*, *hrifa á* o.fl. Í því sem fer hér á eftir verður ekkert hugað að þeim merkingum sem nefndar eru í (13) nema lið 2 (og 6) enda er merkingin 'hafa áhrif á, orka á, hrifa á' algengust í nútímamáli. Það má a.m.k. ráða af dæmum, 32 að tölu, úr textasafni Orðabókarinnar. Þau sýna að í 22 dæmum er sögnin *verka* notuð með forsetningunni á í ofangreindri merkingu. Sem dæmi um þetta má nefna:

- (14) a. Hugarástandið *verkaði* annarlega á hann. . .
 .../frosk.rit 1985
 b. Sagan *verkaði* svo sterkt á mig. . .
 .../bleos.txt 1986
 c. . . . og lyfið *verkar* því ekki jafn vel á alla.
 .../moggi/dag.gr. 1997

Í þeim tíu dæmum sem eftir eru má í flestum tilvikum gera ráð fyrir því að forsetningin *á* og nafnliður séu undanskilin, ekki sé óeðlilegt að bæta þeim við. Dæmi um það má sjá í (15):

- (15) Hún inniheldur efni sem *verkar* slævandi. . .
 .../moggi/innl.gr. 1997

Í ritmálssafni Orðabókar Háskólans er að finna mikinn fjölda dæma um sögnina *verka*. Þau spanna þriggja alda skeið; Þau elstu eru frá seinni hluta 16. aldar. Í þeim má finna dæmi um þær merkingar sem lýst er í (13).

Í nútímamáli er líklega algengast að nota sögnina *verka* með forsetningunni *á*, sbr. líka dæmin í (14). Þegar dæmin í ritmálssafninu eru skoðuð kemur í ljós að elstu dæmi um þessa notkun eru frá fyrri hluta 19. aldar, það elsta úr orðabók Gunnlaugs Oddssonar frá 1819. Það og nokkur önnur má sjá í (16). Merkingin er alltaf 'hafa áhrif á, orka á, hrífa á':

- (16) a. imponere, [[. . .]] uppáleggja; fá á, *verka* á.
 OddsOrð, 87 19f
 b. ekki man eg til, að nokkurt tilfelli hafi *verkað* svo sterklega á mig.
 IJHúsf, 101 (1826) 19f
 c. Ýms hljóð og hljómar *verka* þægilega á mörg dýr.
 SkNátt 1895-96, 36 19s
 d. Það [:: brennivín] var bölvað á bragðið, oj! En það *verkaði* vingjarnlega.
 ÞórþStein, 134 20m
 e. hlaut að vera hægt að leiða það [:: loftið] eftir endilangri járnbrautarlest og láta það síðan *verka* á hemlana.
 AlfrAB 16, 57 20m

Eins og sjá má í (16) eru dæmin um *verka* + *á* í raun og veru ung en engin dæmi um þetta er að finna t.d. hjá Fritzner (1896). Jafnframt ber að geta þess að til eru dæmi (17) um sögnina *verka* með þolfalli í sömu merkingu:

- (17) a. Hvernenn *verkar* nu Hørmungenn þolenmædina?
 VíðPost II, 332 18f
 b. Brönugrös hafa menn haldið [[. . .]] *verkuðu* frjóvunarkraft.
 JÁþj² IV, 22 19m

Í *Orðastað* Jóns Hilmars Jónssonar (2001) eru dæmi um *verka* þar sem sögnin er notuð áhrifslaut en líka með forsetningunni *á*. Þetta má sjá í (18).

- (18) *verka*
- 1 meðalið virðist *verka* vel/geturðu sagt mér hvernig eitrið *verkar*?
  - 2 <þetta> *verkar*/verkaði <þannig, einkennilega, undarlega; vel, illa> á <mig>þetta er sérkennileg list sem *verkar* undarlega á mann/ veistu hvernig lyfið *verkar* á hjartað?

Í setningunum í lið 2 er merkingin ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’.¹² Það sama gæti átt við setninguna um meðalið í lið 1. Þar er þó merkingin ‘rækja hlutverk, starfa’ ekki útilokuð. En í ritmálssafni Orðabókarinnar eru mörg dæmi um þá merkingu. Nokkur þeirra má sjá hér:

- (19) a. Hann hafde þaug betstu Medöl, sem *verkudu* bæde floott og vel.
Þketgl, 288 18m
- b. En nú fór duftið að *verka*.
JÁþj²IV, 632 19m
- c. Þá verður moldin ekkert *verkandi* (neutral) og myldin.
Bún 1890, 18 19s
- d. *Verkuðu* hemlarnir ekki?
AlfrAB 16, 57 20m

Frumlögin í öllum setningunum eru dauðir hlutir en merkingarlega eru þeir nánast persónugerðir sem gerendur. Í textasafni Orðabókarinnar er að finna dæmi af sömu gerð:

- (20) Ef við skildum betur hvernig markaðirnir *verka* þá gæti það verið mikilvæg forsenda reglna.
.../moggi/vidsk.gr. 1997

Dæmi er þó um að frumlagið sé lifandi vera.

- (21) er eðlilegt, að hann vill *verka* landinu til sæmdar.
BGröndRit III, 16 19ms

Um merkinguna ‘rækja hlutverk, starfa’ var rætt um í sambandi við *virka*, sbr. (7)–(8). Jafnframt voru sýnd dæmi (9) um *svínvirka* í sömu merkingu. Engin dæmi eru hins vegar um *svínverka við hlið *verka*.

Í lýsingu á *virka*, sbr. (10) var minnst á merkinguna ‘líta út fyrir að vera’. Eitt dæmi er um slíka merkingu hjá *verka*:

- (22) Öll persóna hans *verkaði* eins og hún væri margþvæld í hretviðrum mikillar veraldarreynslu.
ÞórbÞAðall, 63 20m

Það sem hér hefur komið fram er í stuttu máli eftirfarandi:

¹²Tekið skal fram að dæmum með öðrum merkingum sagnarinnar er sleppt hér.

- (23) *verka*
- a. Nafnleidd sögn; gamall arfur.
  - b. Elsta örugga dæmi um merkinguna ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’ er frá fyrri hluta 18. aldar.
  - c. Í merkingunni ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’ er *verka* ýmist notuð sem áhrifssögn eða áhrifslaus sögn.
  - d. Elsta örugga dæmi um merkinguna ‘rækja hlutverk, starfa’ er frá lokum 17. aldar; sögnin er þá áhrifslaus.
  - e. Elstu dæmi um *verka* + *á* í merkingunni ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’ eru frá fyrri hluta 19. aldar.

4 Samanburður á *virka* og *verka*

Eins og fram kom í upphafi þriðja kafla þá er merking *verka* sem lýst er hjá Fritzner (1896) þrengri en skv. *Íslenskri orðabók* (2000). Að lýsingu Fritzners gefinni hefur merkingarsvið sagnarinnar víkkað í tímans rás. Í framhaldi af því hvarflar hugurinn óneitanlega að sögninni *virka*. Sé ráð fyrir því gert að hún sé tökusögn frá lokum 17. aldar og að merkingarsvið hennar samsvari að einhverju eða öllu leyti því sem lýst er í (2), sbr. *Ordbog over det danske Sprog* (1954), þá er ekki fjarri lagi að álykta sem svo að hún hafi haft áhrif á merkingu *verka* og sagnirnar hafi á ýmsan hátt fallið saman. Orð Grunnavíkur-Jóns sem vitnað var til í öðrum hluta eru til marks um það enda þótt þau vísi aðeins til merkingarinnar ‘hreinsa’. Notkun sagnanna í nútímamáli styður einnig þá skoðun.

Séu sagnirnar *virka* og *verka* skoðaðar og bornar saman í ljósi þess sem fram hefur komið sést að líkindin eru mikil að því er varðar merkingu og notkun. Þær eru þó ekki samferða að öllu leyti. Í því sambandi skal ítrekað það sem kom fram snemma í öðrum kafla að fæð dæma um *virka* veldur því að nokkuð erfitt er að gera sér fullnaðargrein fyrir því hvernig sögnin og hin ýmsu merkingarsvið hafa þróast. En helstu atriðin eru dregin saman í eftirfarandi töflu:

- (24) *virka* og *verka*
- I **Almennt**
    - a. Sögnin *virka* er alltaf áhrifslaus en *verka* er ýmist áhrifssögn eða áhrifslaus.
    - b. Báðar sagnirnar geta tekið með sér forsetninguna *á*.
  - II **Aldur**
    - c. Sögnin *virka* er frá lokum 17. aldar, (að líkindum) dönsk tökusögn. Þau dæmi sem til eru um sögnina eru langflest frá 20. öld. Sögnin *verka* er á hinn bóginn gamall arfur. Dæmi um hana eru frá öllum tímum.

III Merking

- d. Báðar sagnirnar gátu merkt ‘hreinsa’ og *verka* merkir það enn. Engin dæmi eru um þá merkingu hjá *virka* eftir 1800.
- e. Báðar sagnirnar geta merkt ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’. Elsta örugga dæmi um þessa merkingu hjá *verka* er frá fyrri hluta 18. aldar, sbr. (17) Dæmi um *virka* í sömu merkingu eru frá 20. öld, sbr. (5)–(6).
Elsta dæmi um *verka* + *á* í merkingunni ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’ er frá upphafi 19. aldar, sbr. (16), en *virka* + *á* frá frá 20. öld, sbr. (5).
- f. Báðar sagnirnar geta merkt ‘rækja hlutverk, starfa’. Elsta örugga dæmi um að *verka* merki ‘rækja hlutverk, starfa’ er frá miðri 18. öld, sbr. (19). Dæmi um *virka* í sömu merkingu eru frá 20. öld, sbr. (7)–(8). Mörg dæmi eru þess að sögnin *svínvirka* sé notuð í merkingunni ‘rækja hlutverk, starfa’, sbr. (9). Engin dæmi eru hins vegar um *svínverka.
- g. Báðar sagnirnar geta merkt ‘líta út fyrir að vera’. Elsta dæmið er hjá *verka*. Það er frá miðri 20. öld, sbr. (22).

Í lið d. er merkingin ‘hreinsa’ til umræðu og sagt að engin dæmi séu um þá merkingu í *virka* eftir 1800, sbr. einnig (3). Sú notkun gæti verið dæmi þess að *virka* (upp) sé notað í stað *verka*. Þess ber þó að geta að hér sem oftast veldur það miklum бага að engin dæmi eru um sögnina frá 19. öld.¹³

Merkingin ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’ í *verka*, sbr. lið e., er frá fyrri hluta 18. aldar, sbr. (17). Athygli vekja dæmin um *verka* + *á*, sbr. (16). Í ljósi merkingar dönsku sagnarinnar *virke*, sbr. (2), er vel hugsanlegt að merkingin sé tilkomin vegna áhrifa frá *virka*. Í nútímamáli er fjöldi dæma um að *virka* + *á* og *verka* + *á* séu notaðar í sömu merkingu.

Báðar sagnirnar *virka* og *verka* merkja ‘rækja hlutverk, starfa’. Elsta dæmið er frá miðri 18. öld. Það er í *verka*, sbr. (19). Ef draga má ályktanir af fjölda dæma er merkingin miklu tíðari hjá *virka*, sbr. (8). Þau dæmi eru líka öll úr nútíðarmáli. Hér verður einnig að geta *svínvirka*, sbr. (9), sem notuð er í sömu merkingu og *virka*, örlítið sterkari þó. Það má gleggst sjá í lið b. í (9).

Merkingin ‘líta út fyrir að vera’ er athyglisverð. Eins og kom fram í fyrsta kafla þá er hvergi í íslenskum orðabókum minnst á hana. Jafnframt kom fram að þetta er sama merkingin og sýnd er í lið 2 í (2). Elstu dæmin eru frá miðri tuttugustu öld. Fjölmörg dæmi eru um *virka* í þessari merkingu en aðeins eitt dæmi er um *verka*, sbr. (22). Í ljósi þeirrar skoðunar sem menn hafa haft á sögninni *virka* má e.t.v. túlka það dæmi þannig að um ofvöndun í málvöndurnarskygni sé að ræða, *verka* sé notað þar sem “allir” noti *virka*. Það á a.m.k. við um ástandið nú.

¹³Hér skal á það bent að *verka* hefur mjög vítt merkingarsvið, sbr. (13) og umræðu þar á eftir; það hefur þó ekki verið og verður ekki rétt sérstaklega eins og áður var tekið fram.

Í framhaldi af því sem hér hefur komið fram er eðlilegt að spurt sé hvort einhver munur sé nú á *virka* og *verka*? Sýna dæmin sem hér eru notuð einhvern munur? Sé merkingin ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’ skoðuð kemur í ljós að báðar sagnirnar geta merkt það sama. Það votta dæmin um *virka* í (5) og (6) annars vegar og hins vegar dæmin í (14) – (17) um *verka*. Það sama á við um merkinguna ‘rækja hlutverk, starfa’, sbr. dæmin um *virka* í (7) og (8) og *verka* í (19) – (21). Samt er það svo að ýmsir greina nokkurn merkingarlegan munur á sögnunum.¹⁴ Sá munur sýnist vera fólgin í því að *virka* er miklu frekar notuð í merkingunni ‘rækja hlutverk, starfa’ en *verka* einkum í merkingunni ‘hafa áhrif á, orka á, hrífa á’. Dæmi um þennan munur má sjá í (25):

- (25) a. Lyfið *virkar* ekki.
 b. ?Lyfið *verkar* ekki.
 c. Lyfið *verkar* ekki/öfugt á mig.
 d. ?Lyfið *virkar* ekki/öfugt á mig.
 e. Bremsurnar *virkuðu* en *verkuðu* ekki vegna háلكu.
 f. ?Bremsurnar *verkuðu* en *virkuðu* ekki vegna háلكu.

Aldur dæmanna um *virka* og *verka* í umræddum merkingum styður að sú notkun sem lýst er í (25) sé það sem algengast er nú. Dæmin eru flest ung; dæmin um *virka* eru t.d. öll frá 20. öld eins og áður hefur komið fram. Óbeinan stuðningur má líka finna í notkun sagnarinnar *svínvirka*, sbr. (9). En sé sú túlkun rétt sem hér hefur verið sett fram þá eru sum þeirra dæma sem finna má í öðrum og þriðja kafla í besta falli vafasöm eða jafnvel ótæk. Ekki er þó víst að allir séu á einu máli um þetta.

5 Að lokum

Sagnirnar *virka* og *verka* eru um margt athyglisverðar. Enda þótt *virka* sé fremur ung tökusögn hefur hún haft mikil merkingarleg áhrif á *verka*. Vegna þessa og þess að sagnirnar eru nánast eins, eru lágmarkspar, hafa mörkin milli þeirra orðið óljós og hafa þær því víxlást merkingarlega. Jafnframt eru dæmi þess að *verka* hafi verið notuð í málvöndunarskyni þar sem eðlilegra hefði verið í ljósi samtímans að nota *virka*.

Heimildir

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Orðabók Háskólans, Reykjavík.
 Björn Halldórsson. 1992. *Orðabók. Íslensk – latensk – dönsk*. Fyrst gefin út árið 1814 af Rasmusi Kristjáni Rask. Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. Orðabók Háskólans, Reykjavík. *Orðfræðirit fyrri alda II*.
 Fritznér, Johan. 1896. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Omarbeidet, forøget og forbedret Udgave. Tredie Bind. Den norske Forlagsforening, Kristiania.
 Fritznér, Johan. 1972. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. Rettelser og tillegg ved Finn Hødnebo. Fjerde bind. Universitetsforlaget, Oslo, Bergen, Tromsø.

¹⁴Það kom a.m.k. fram á málstofu í málfræði 3. maí sl. þegar rætt var um efnið.

- Gagnasöfn Orðabókar Háskóla Íslands*: a) ritmálsskrá; b) textasafn; c) talmálssafn.
Íslensk orðabók, tölvuútgáfa. 2000. Ritstjóri: Mördur Árnason. Edda hf., Reykjavík.
Íslensk orðabók handa skólum og almenningi. 1983. Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Önnur útgáfa, aukin og bætt. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.
Íslensk samheitaorðabók. 1985. Ritstjóri: Svavar Sigmundsson. Styrktarsjóður Þórbergs Þórðarsonar og Margrétar Jónsdóttur Háskóla Íslands, Reykjavík.
 Jón Árnason. 1994. *Nucleus Latinitatis*. . . *In usum Scholæ Schalholtinæ*. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sáu um útgáfuna. Orðabók Háskólans, Reykjavík. *Orðfræðirit fyrri alda* III. [Áður gefin út 1738.]
 Jón Hilmar Jónsson. 1994. *Orðastaður*. Orðabók um íslenska málnotkun. Mál og menning, Reykjavík.
 Jón Hilmar Jónsson. 2001. *Orðastaður*. Orðabók um íslenska málnotkun. Önnur útgáfa, aukin og endurbætt. JPV útgáfa, Reykjavík.
 Jón Ólafsson. *Orðabók*. Seðlar í forum Orðabókar Háskólans.
Nudansk Ordbog. 1982. 11. reviderede og forøgede udgave ved Erik Oxenvad. Politikens Forlag, København.
Ordbog over det danske Sprog. 1954. Grundlagt af Verner Dahlerup. 27. bind. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København.
 Sigfús Blöndal. 1920-1924. *Íslensk – dönsk orðabók*. Reykjavík.
 Dæmi í (9) eru af slóðinni <http://www.webcorp.org.uk/>

Gagnasöfn Orðabókar Háskóla Íslands: Skammstafanir

a) ritmálsskrá:

- AlfrAB = *Alfræðasafn AB*. 1968.
 BGröndRit = Benedikt Gröndal. 1948-1954. *Ritsafn I-V*.
 Bún = *Búnaðarrit*.
 EKárAsn = Einar Kárason. 1981. *Þetta eru asnar Guðjón*.
 IJHús = Ingibjörg Jónsdóttir. 1946. *Húsfreyjan á Bessastöðum*.
 JÁNucl = Jón Árnason. 1738. *Nucleus Latinitatis* . . . *In usum Scholæ Schalholtinæ*. [Endurútgefin 1994.]
 JÁþj² = Jón Árnason. *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri*. 2.útgáfa.
 KingoSöngk = Thomæ Kingos. 1693. *Andlega Saung-kors Annar Partur. Edur Saalarennar Vppvakning til allskins Gudrækne* . . . Vr Dønsku a Islendsk Lioodmæle wtsettur Af S. Arna Thorwards syne. . . .
 OddsOrð = Gunnlaugur Oddsen. 1819. *Ordabók, sem inniheldr flest fágiæt, framandi og vandskilinn ord, er verda fyrir í dønskum bókum*.
 SKNátt = *Skýrsla um hið íslenzka náttúrufræðisfélag*.
 StSteinFerð = Steinn Steinarr. 1942. *Ferð án fyrirheits*.
 TímVerk = *Tímarit Verkfræðingafélags Íslands*.
 VíðPost = Jón Þorkelsson Vídalín. 1720, 1724. *Hvss-Postilla, edvr einfalldar Predikaner Yfer øll Haatijda og Sunnudaga Gudspiøll Aared Vmm Krijng*.
 Vísir = *Vísir*.
 Þjv = *Þjóðviljinn*.

ÞKetGL = Þorsteinn Ketilsson. 1756. *Þess Svenska Gustav Landkronns Og Þess Engelska Bertholds Faabreitileger Robinsons, Edur Lijfs og æfe Søgur*, Ur Dønsku wtlagdar Af Sr. Þorsteine Ketels Syne.

ÞórbÞAðall = Þórbergur Þórðarson. 1938. *Íslenzkur aðall*.

ÞórbÞStein = Þórbergur Þórðarson. 1956. *Steinarnir tala*.

b) textasafn

.. /bleos.txt = Elísabet Þorgeirsdóttir. 1986. *Í sannleika sagt. Lífssaga Bjarnfríðar Leósdóttur*.

.. /engill.rit= Sjón [Sigurjón Sigurðsson]. 1989. *Engill, pípuhattur og jarðarber*.

.. /frosk.rit= Hermann Másson [Guðbergur Bergsson]. 1985. *Froskmaðurinn*.

.. /ingvi.txt = Ingvi Hrafn Jónsson. 1988. *...og þá flaug hrafninn*.

.. /mann.rit = Andrés Indriðason. 1990. *Mannómur*.

.. /ved.txt= Hannes Sigfússon. 1985. *Framhaldslíf förumanns*.

Úr *Morgunblaðinu* 1997 (í textasafni):

.. /moggi/ads.gr. = aðsent efni

.. /moggi/bil.gr. = bílar

.. /moggi/dag.gr. = daglegt líf

.. /moggi/innl.gr. = innlent

.. /moggi/ritst.gr. = ritstjórn

.. /moggi/vidsk.gr. = viðskipti

Stefán Karlsson

Fagrlegr – farlegr – fallegr

1 Hugmyndir um orðsifjar

Ólíkar hugmyndir hafa verið uppi um uppruna lýsingarorðsins ‘fallegr’, og eins og við er að búast er elstu upprunaskýringanna að leita hjá orðsifjafraeðingnum Jóni Ólafssyni úr Grunnavík. Að þeim verður gengið í hinu mikla orðabókarverki hans, AM 433 fol., en Jón virðist hafa hvarflað á milli skýringarkosta.¹ Um orðið er fjallað a.m.k. á þremur stöðum í orðabókarhandritinu (9v, 10r og 51v), en á öllum stöðunum eru frumstofnar greina sem Jón hefur aukið við í einum eða fleiri áföngum án þess að auðvelt sé að greina öll áfangamörk.²

Í umfjöllun um lo. ‘fagr’ segir Jón:

Fagurlegur, adj. qvi videtur pulcher, seu ad pulchritudinem compositus, ut: *fagurlegr svngr*, cantus dulcis cuius contrarium *œ-fagurligr*. à *fagurligr*, contractum est vulgare *fallegr*. venustus, speciosus, non verò à *falli*, qvasi sit in *fellum*, apte concinnatus.

Fagurlega, adv. pulchrè, nitidè. contract[e] vulgò *fallega*, contra *œ-fagurlega*. (AM 433 fol., IV, 9v og viðbætur teygja sig yfir á 10r.)

Falligr, adj.³ (ut vulgò) venustus, speciosus; ut: *falligr madr*, (vir venustus), *fallig kona* (fæmina venusta); *fallegt dvyr*⁴, *fallegt verk* edr *smijdi*.

¹Um orðabók Jóns Ólafssonar sjá doktorsritgerð Jóns Helgasonar um nafna sinn 1926:96–126. — Handritið AM 433 fol. var afhent Stofnun Árna Magnússonar til varðveislu á árunum 1995–96, og ljósmyndir hafa verið til hjá Orðabók Háskóla Íslands frá því um 1960. (Í ljósmyndaeyntakinu er þó ekki miðafjöldi með viðbótum sem Jón hefur skrifað eftir að blaðsíður fylltust.) Jakob Benediktsson orðtók orðabók Jóns, og seðlasafn sem varðveitir þá orðtöku auðveldar mjög aðgengi að orðabókinni sjálfri, þó að á seðlunum sé oft ekki nema ágríp orðabókartextans.

²Ljóst virðist þó, að í greininni á 10r sé Jón að andmæla hugmynd sem hann hefur viðrað á 51v.

³Hér á eftir er strikað yfir *ut vulgo*.

⁴Jón Ólafsson táknað yfirleitt gömul löng sérhljóð (sem hann kallar ‘hörd’) með límingum, ‘í’ þó með *ij* og ‘é’ með *ie*; fyrir ‘á’ og ‘ó’ notar hann *œ* og *ω*, fyrir ‘ú’ w og fyrir ‘ý’ líming samsettan af v og y, sem hér verður að prenta sem tvo stafi vegna skorts á leturföngum. (Sjá Jón Helgason 1926, 77–78.)

Non spectat ad *fall*. n. casus. *vel fallinn*. adj. proportionatus; ut: *sliett fallinn*, seu *vel fallinn i and-liti*, *sed contractum est à fagrligr*. adj. venustus, speciosus; Sed notandum est terminationem *ligr*; non similitudinem semper, sed qualitatem et constitutionem denotare. Porro ut hæc vocula, et similes, reducitur ad vulgarem et legitimum literarum mutandi modum, observanda est contractio primò in *farligr*, pro *fagrligr*: et deinde, quod *r* ante *l*. in alterum *l*. transeat; ut *valla* (*vix*) pro *varla*, et id quidem contractum à *varliga*, sic *gella*, adv. clarè, exactè à *gerliga*, sed Exemplum quod *fallegr*, contractum sit à *fagrligr*; et id iterum inveniatur contractum in *farligr* (venustus) extat Edda P.V.⁵ alicubi *farlig sæing jarli*, vulgò *fallegr sæng*. (AM 433 fol., IV, 10r.)

hinc videtur esse qvasi *fagrligr*⁶ – potius qvàm à *fall* – casus, vel *far*; itio. (AM 433 fol., IV, 10r; viðbót ofan við fyrstu línuna í greininni *falligr*.)

Aftar í *f*-unum, þar sem hann fjallar um so. ‘fara’, víkur Jón að forn málsorðinu ‘farligr’ og segir þá:

farlegr (pronuntiatur vulgo *fallegr*. hodie venustus, ut *farleg stulka*, puella venusta, ita hodie solum significat alias *snotur stulka*, sed qvondam videtur denotasse etiam commodum ut: *farlig sæing jarli* v. Edda. Potest tamen derivari ab *eg fell*, qvasi *fallinn vel*, benè dispositus. (AM 433 fol., IV, 51v.)

Í umfjöllun sinni um lo. ‘fallegr’ hefur Jón Ólafsson drepit á svo marga skýringarkosti og gert grein fyrir þeim að síðari tíma málfræðingar hafa í rauninni að mestu endurtekið það sem Jóni hafði dottið í hug og hann fest á blað. Þeir elstu þeirra, Hafnarstúdentarnir Sveinbjörn Egilsson, Eiríkur Jónsson og Guðbrandur Vigfússon, hafa að sjálfsgöðu þekkt orðabókarverk Grunnavíkur-Jóns, þó að ekki verði fullyrt að þeir hafi skýringar sínar á lo. ‘falligr’ þaðan.

Í Lexicon Poëticum (1860:157) fylgdi Sveinbjörn Egilsson þó nákvæmlega þeirri þróunarkenningu sem Jón Ólafsson setti fram (á bl. 10r í orðabókarbindinu), þ.e.a.s. ‘fagrligr’ > ‘farligr’ > ‘fallegr’. Um lo. ‘farligr’ sagði Sveinbjörn:

“*adj., id. qu. hodiernum falligr, (ut felligr = ferligr), contr. ex fagrligr.*”

Hér vísaði Sveinbjörn til Færeyinga sögu um lo. ‘fagrligr’ en taldi sjálfur koma til greina að lo. ‘falligr’ væri sama orð og ‘farligr’ og skylt ‘fara’; að ‘farligr’ verður vikið síðar.

Eiríkur Jónsson (1863:119 og 122) vísaði til upprunaskýringar Sveinbjarnar en taldi sjálfur að ‘farligr’ í fornu máli, sem væri ‘falligr’ nú, kynni að vera skylt ‘fara’.

⁵Páll lögmaður Vídalín átti eddukvæðahandrit sem var skrifað eftir uppskrift Árna Magnússonar, sjá Einar G. Pétursson 1998, 50.

⁶Misritað *fagrlingr*.

Aðrir orðabókahöfundar á 19. öld, a.m.k. Guðbrandur Vigfússon (1874:138), Gering (Íslendzk æventýri II:269) og Jón Þorkelsson (1890–94:206), tóku undir þá skýringu Sveinbjarnar að ‘falligr’ væri orðið til úr ‘fagrligr’, Jón reyndar með fyrirvara.

Hins vegar hafa orðsifjafraeðingar á 20. öld leitast við að skýra uppruna orðsins með öðru móti. Sumpart hafa þeir þó tekið undir að ‘falligr’ væri komið af ‘farligr’, sbr. fara (vel) (Torp 1919:93, Finnur Jónsson 1931:123, Halldór Halldórsson 1947:38, Alexander Jóhannesson 1956:549, Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:162) ellegar talið að fyrri liður væri samstofna so. ‘falla’, sbr. þ. ‘gefällig’ (Torp 1919:93,⁷ Halldór Halldórsson 1947:38,⁸ Ásgeir Blöndal Magnússon 1989:162). Eins og sést af þessum tilvísunum nefna sumir báðar þessar skýringar, gera þeim þó mishátt undir höfði eða hafa jafnvel fyrirvara við báðar. Trúlega er þessar skýringar víðar að finna.

Þá skýringu að ‘fallegur’ væri að uppruna ‘fal-legur’, þ.e. fyrri liður samstofna lo. ‘falur’ heyrði ég í skóla á Akureyri. Fleiri kannast við þá hugmynd, en ekki er mér kunnugt um uppruna hennar né hvar hennar kynni að vera getið á bókum.

2 Lo. ‘farligr’

Dæma um lo. ‘farligr’ hefur aðeins orðið vart í bundnu máli, og þau hafa aðeins verið nefnd fjegur. Grunnavíkur-Jón nefndi eitt dæmi, Sveinbjörn Egilsson gat þess og annars til (1860:157), og Finnur Jónsson (1913–16:122) bætti öðrum tveimur við. Öll dæmin eru úr vísnum sem eru sagðar ortar af íslenskum skáldum um og eftir aldamótin 1000.

Áður en lengra er haldið er rétt að huga að þessum vísnum og hvernig lýsingarorðið er skrifað í einstökum handritum þeirra.

1. Vísa eignuð Tindi Hallkelssyni um orrustu Hákonar Hlaðajarls við Jómsvíkinga á Hjörungavogi. Vísuorðið sem prentað er *farlig sæing jarli* (Skjd. B I:136) er í fyrri hluta vísunnar (4. vo.) sem er varðveittur í Heimskringluhandritum, Ólafs sögu Tryggvasonar hinn mestu og Jómsvíkinga sögu í AM 510 4to (Skjd. A I:144–45). Lo. ‘farligr’ er hér niður njörvað í aðalhengingu, enda eru lesbrigði aðeins í tveimur handritum, *falig* í norskrí 16. aldar uppskrift Fagurskinnu og *fagurlig* í Jómsvíkinga sögu í AM 510 4to frá miðbiki 16. aldar.

Hins vegar er þessi vísuhelmingur torskýrður, þannig að fræðimönnum hefur ekki komið saman um hvort ‘farlig’ ætti hér við konu eða ‘sæing’, sem yrði hér að vera annars óþekkt orð eða afbakað í öllum handritum (Heimskringla I:281–82).

2. Vísa í kvæði um Magnús góða Ólafsson eignuðu Arnóri jarlaskáldi. Vísan er í Morkinskinnu, Huldu/Hrokkinskinu og yngri hluta Flateyjarbókar (Skjd. A I:337), og vísuorðið (8. vo.) er prentað *farligt eiki* *Visundr snarla* (Skjd. B I:310). Eina lesbrigðið við *farligt* er *fagrligt* í Flateyjarbókartextanum frá ofanverðri 15. öld. Hér virðist víst að *farligt eiki* eigi saman, en ‘eiki’ er skipsheiti.

⁷Torp tengir þennan skýringarkost reyndar ekki beinlínis við lo. ‘farligr’/‘falligr’ heldur við norska lo. ‘fallig’, sem vikið verður að hér á eftir.

⁸Í seinni útgáfum orðabókar sinnar, Reykjavík 1968, 1980 og 1994, gat Halldór ekki þessarar skýringar.

3. Vísa eignuð Hallfræði vandræðaskáldi úr erfídrápu eftir Ólaf konung Tryggvason. Vísan er í Ólafs sögu Tryggvasonar hinni mestu (Skjd. A I:161, Ólafs saga Tryggvasonar en mesta II:270), og vísuðorðið (6. vo.) er prentað *farligs at vin jarla* (Skjd. B I:152). Eina lesbrigðið við *farlegs er farleggs* í Flateyjarbók. Finnur Jónsson tók saman *farlegs húfs fákhlæðendr*. ‘Húfr’ merkti eiginlega ákveðna borðaröð í skipshlið en var einnig notað um skipshlið eða skipið allt. *Húfs fákr* verður hér að vera skipskenning.
4. Vísa eignuð Þormóði Kolbrúnarskáldi úr Þorgeirsdrápu hans í Fóstbræðra sögu (Skjd. A I:279). Vísuorðið (2. vo.) er prentað *þarfs, farligr, arfa* hjá Finni (Skjd. B I:258) en *þarfs fagrliga arfa* í Fóstbræðra sögu 1925–27:90, og 1943:186. Tvö fyrstu vísuorðin eru aðeins varðveitt í handritum runnum frá tveim skinnbókum frá 14. öld; eftir glötuðum hluta Möðruvallabókar, AM 132 fol., er AM 566 b 4to ritað, og þar er textinn *þarfs fagrliga arfa*, en eftir Membrana Regia Deperdita eru AM 142 fol. og AM 761 b 4to, 485r, (með hendi Árna Magnússonar) skrifuð, og þar er orðalagið *þars (þarse 761 b)⁹ fagr gala arna* (Membrana Regia Deperdita 1960:113). Víshelmingurinn var tekinn saman og skýrður með mjög ólíku móti af Finni Jónssyni (Skjd. B I:258) og Guðna Jónssyni (Fóstbræðra saga 1943:186). Finnur breytti *fagrliga í farligr*, sem ætti að vera lo. í ef. ft., en Guðni lét *fagrliga* vera ao. í sinni samantekt.

Hvað sem skilningi á þessum síðastnefnda vísuparti líður er engin ástæða til að ætla að hann hafi haft að geyma lo. ‘farligr’. Á hinn bóginn er *far-* rímbundið í fyrri vísunum þremur. Í vísu Tinds er óvíst við hvað lo. ‘farligr’ á, en í vísu Arnórs lýsir það skipi og í vísu Hallfræðar er það haft um skipshluta.

Finnur Jónsson (1931:123) gat þess að lo. ‘farligr’ virtist einkum haft um skip og í orðinu lægi e.t.v. að skipið væri hraðskreitt eða velsiglandi, “som ser ud til at kunne løbe godt”. Í rauninni er aðeins eitt dæmi (af þremur) um að orðið eigi við skip (í heild), en því til stuðnings að ‘far’- í ‘farligr’ vísi fremur til hreyfingar en útlits má nefna að 2. merking lo. ‘farlitill’ í orðabók Björns Halldórssonar (1992:132) er “*tardus*, sendrægtig, langsom” og 2. merking lo. ‘farmikill’ “*celer*, hastig, rask; *alias* mikill á förum”.

Torp (1919:93) taldi lo. ‘fallig’, sem hann sagði vera af Norður-Hörðalandi, geta verið sama orð og ‘falligur’ í íslensku nútímamáli. Hörðaland er á því málsvæði í Noregi þar sem *rl* og *ll* hafa fallið saman og framburðurinn er *dl* eins og í íslensku (Christiansen 1946–48:174–77). Norska orðið sagði Torp merkja ‘lipur’, ‘liðugur’ (“smidig”), og sú merking kemur vel heim við þá merkingu sem Finnur taldi ‘farligr’ hafa haft.

Af lesbrigðunum *fagr-* fyrir *far-* í vísunum Tinds og Arnórs má þó ráða að skrifarar AM 510 4to, um miðja 16. öld, og yngri hluta Flateyjarbókar, á seinni hluta 15. aldar, hafa litið á ‘farligr’ og ‘fagrligr’ sem samheiti eða því sem næst. Vera má að endurritarar hafi litið á ritháttinn *farlig(-)* sem misritun fyrir *fagrlig(-)*. Ritmynd forrita hefur án efa verið þeim mjög framandi því að með textabreytingum þeirra fer ‘rl’-rímið forgörðum. Reyndar hefur klasinn ‘rl’ hugsanlega verið ritaður *ll* í forritum skrifaranna, a.m.k.

⁹Í Fóstbræðra sögu 1925–27:91, er lesbrigði Árna ranglega prentað *þarfe*.

verið fallinn saman við ‘ll’ í mæltu máli og líklega borinn fram [dl], þannig að þeir hafa haldið að hér væri lo. ‘falligr’ á ferðinni, sömu merkingar og ‘fagrligr’ og jafnvel ófullkomin mynd þess orðs.¹⁰

3 Dæmi um ‘falligr’ í fornu máli

Mjög fá dæmi um lo. ‘falligr’ eru kunn úr handritum frá því fyrir siðbreytingu.

Í orðabók sinni tók Guðbrandur Vigfússon (1874:138) upp orðið ‘fallegur’ en vísaði í ‘fagrligr’, þar sem hann segir:

Fagrligr, adj., mod. contracted **fallegr** (cp. *fallega* above), which word is at the present time in Icel. used very much as *fine, nice* are in Engl., that is to say, of almost everything, whereas this form is hardly found in old writers.

Þegar Jón Þorkelsson rektor fór af stað með hin merku orðasöfn sín, Supplement til islandske Ordbøger, gat hann þess í formála fyrsta bindisins (1876) að ætlun hans væri að leggja sinn skerf til nýrra orðabóka með því annars vegar að birta orð sem ekki hefðu áður komist í orðabækur og hins vegar að vísa til prentstaða sem ekki væri vísað til í eldri orðabókum.

Þetta síðarnefnda átti m.a. við um lo. ‘falligr’ sem hann vísaði til í Tómas sögu erkibyskups, en þar stendur:

kardinalis sparir huarki klerkdom ne klokskap at hafa uti badar hendr, adra til lofs ok eptirmælis vid konung i Einglandi, enn adra til lytis Thomasi erchibyskupi. Suo til eptirmælis vid konunginn, at allar þær þynganir, sem nu voru lesnar upp a skada kirkiunnar, skreytir hann ok fegrar med falligum lit af rettindum laganna, at þui framarr megi þat lofaz ædr med nockurum hætti vel þolaz. (Thomas saga erkibyskups 1869:373–74.)

Hér er *falligum* rétt prentað eftir eldri hluta Tómasskinnu (GKS 1008 fol., f. 36v) frá því um 1400, eina handriti þessarar yngstu gerðar sögunnar, sem til er að dreifa á þessu skeiði hennar. Af samhenginu má þó e.t.v. ráða af hér sé *falligum* mislestur skrifara fyrir *falsligum*, sbr. dæmið úr Elucidarius rétt hér á eftir.

Í Orðabók sinni (1883–96:373) vísaði Fritzner til ofangreinds dæmis um ‘falligr’ í Tómas sögu, en einnig til annars texta:

Enn skal segja þersu næst, hversu falligt yfirbragð kann at verða lygilligt ...
(Íslendzk æventýri I, nr. XXVI.)¹¹

¹⁰Sjá nánar um samfall í 4. kafla.

¹¹Þessi texti er prentaður eftir AM 657 b 4to frá því um miðja 14. öld. — Fritzner vísaði jafnframt til LVI. æventýris hjá Gering, en tvö dæmi þar um ‘falligr’ eru bæði úr fyllingum Geringss sjálfs í skarðan texta, sbr. Íslendzk æventýri I:171 neðanmáls. — Í orðasafni í Íslenskum æventýrum II, 269, segir: “falligr, adj. (d.i. fagrligr) schön”.

Öll íslensk miðaldarit í óbundnu máli, sem hafa verið prentuð, hafa verið orðtekin fyrir ONP í Kaupmannahöfn og mörg handrit að auki. Þrátt fyrir alla þessa orðtöku hafa ekki komið í leitirnar önnur dæmi um lo. ‘falligr’ (eða ao. ‘falliga’) en þau tvö sem hér hafa verið nefnd, ef frá er skilið dæmi um að orðið sé misritun skrifara.¹² Það dæmi er í einu handriti Elucidarius,¹³ og er þannig í samhengi sínu:

⟨*Discipulus*⟩ Hverffo þiona liðer hanf [þ.e. djöfulsins] liðvm gvðf ⟨*Magister*⟩
 Þa er þeir leiða þa til ríkið með faglego rettlæti eða meingø:ðvm Með fal-
 lego rettlæti leiða þeir þa er þeir fyna vtan goð verk þa er þeir ælfka eigi
 innan ... (Elucidarius 1989:94.)

Í stað orðanna *falligu* og *fagrligu* hefur brotið AM 685 b 4to¹⁴ á báðum stöðum *falsligu*. Enda þótt þetta handrit sé mun yngra hefur það þó varðveitt upphaflegri leshátt, því að *falsligt réttlæti* er þýðing á *simulatio* í þeim latínutexta sem liggur til grundvallar (Elucidarius 1957:xxxii; Elucidarius 1989:94, sbr. xciv.); mislestur skrifarans, *falligu* (eða öllu heldur ‘falllugu’) fyrir *falsligu*, er auðskiljanlegur, því að stafirnir *l* og *f* (hátt *s*) gátu verið mjög líkir.¹⁵ Það kann einnig að hafa átt þátt í því að lo. ‘falsligr’ og ‘falligr’ væri blandað saman að endingin ‘-ligr’ hafi framan af a.m.k. öðrum þræði varðveitt upphaflega merkingu, þannig að ‘fagrligr’ hafi fremur verið haft um þann sem sýnist vera fagur en þann sem er fagur.¹⁶

Hitt er ekki síður athyglisvert að enda þótt skrifari AM 675 4to hafi sýnilega tvisvar mislesið *falsligu* sem *falligu* hefur hann ekki skrifað *falligu* nema í annað skiptið en breytt í *fagrligu* í fyrra skiptið. Þetta sýnir annars vegar að þessi skrifari á öndverðri 14. öld hefur þekkt orðið ‘falligr’ sem samheiti ‘fagrligr’ en jafnframt að honum hefur þótt síðarnefnda orðið — eða ritmyndin — hæfa betur í rituðu máli.

Til hins sama benda textaspjöll sem Jonna Louis-Jensen (1963:xxxiii og 119) benti á í einu handriti Trójumanna sögu, AM 573 4to, frá því um miðbik 14. aldar. Á einum stað í sögunni segir frá því að Menelaus hefði fengið spjót í gegnum sig,

ef eigi hefði hlift siau faulld brynía hans (β = AM 598 IIβ frá f. hl. 14. aldar)

ef ecki hefði honum hlift seaufalldlig brynía hans (o¹ = hluti af R 706 í háskólabókasafninu í Uppsölum, 17. aldar uppskrift eftir 14. aldar handriti)

ef eigi hefði .víj. fallig brynía hans lift honvm (Hb = Hauksbók, AM 544 4to, hér með hendi Hauks Erlendssonar)

en hins vegar í 573:

ef eigi hefði fagurligh brynía hans

¹²Ég þakki Helle Degnbol orðabókarráttgjafa útprint af dæmum ONP um lo. *falligr* og *fagrligr* og ao. *fagrliga*.

¹³AM 675 4to frá öndverðri 14. öld (og mun hafa verið hluti af Hauksbók).

¹⁴Þetta handrit er frá 15. öld, líklega seinni hluta þeirrar aldar.

¹⁵Á 14. öld fer að verða algengara að draga langlegginn á *f*-i niður fyrir línu, og þá er lítil hættá á að þessum stöfum sé ruglað saman.

¹⁶Sbr. það sem Grunnavikur-Jón segir í einni greina sinna hér að framan um tvöna merkingu orða með viðliðnum ‘ligr’.

Forrit 573 hefur trúlega verið skert á þessum stað, því að hér vantar orðin ‘hlíft honum’ og á undan lýsingarorðinu hefur verið hlaupið yfir ‘sjau’. Eftir hefur staðið -‘faldlig’, skrifað *fallig* og skilið sem *fagrlig*.¹⁷

4 Aldur og uppruni

Sú leit sem hér hefur verið gerð að lo. ‘falligr’ í íslenskum ritheimildum frá því fyrir miðja 16. öld hefur leitt í ljós að orðið hefur verið kunnugt frá því snemma á 14. öld í sömu merkingu og ‘fagrligr’, en hefur augljóslega verið sniðgengið í ritmáli og birtist a.m.k. jafnoft sem mislestur eða misskilningur annarra orða.¹⁸ Væri orðið gamalt, hvort heldur það ætti uppruna sinn í ‘fal-ligr’ eða ‘fall-ligr’, væri við fleiri dæmum að búast.

Þegar um 1200 eru þrír samhljóðaklasar farnir að falla saman við ‘ll’, þ.e.a.s. ‘ðl’, ‘rl’ og ‘ldl’. Noreen (1923 (1970):196–97) nefnir dæmi um tvö fyrrnefndu samföllin þegar í íslensku hómilíubókinni frá því um 1200, m.a. *frolleikr* (< ‘fróðleikr’) og *framalla* (< ‘framarla’). Dæmi um það þriðja eru einnig í hómilíubókinni, a.m.k. *apvellega* og *einfalllegt* (Larsson 1891:28 og 60).

Sennilega hefur samfallshljóðið upphaflega verið langt, tannmælt *l* en síðan, a.m.k. á 14. öld, [dl]. Einhver elstu merki um þann framburð er rithátturinn *Olleifr* (fyrir ‘Oddleifr’) í AM 399 4to frá því laust fyrir miðja 14. öld (Guðmundar sögur I:182), og frá svipuðum tíma er hliðstæðan *orný* (‘Oddný’) í bréfi (Íslandske originaldiplomer, nr. 9).¹⁹

Hvorki kemur til greina að ‘falligr’ eigi uppruna sinn í *‘faðligr’ eða *‘faldligr’, en ekkert er því til fyrirstöðu að ‘farligr’ sé að baki. Heldur ósennilegt er þó, að þar hafi verið á ferðinni lo. ‘farligr’, sem dæmi hafa fundist um í fornum skáldskap (sjá 2. kafla); það orð virðist hafa verið örsjaldgæft og þar að auki ekki sömu merkingar og ‘falligr’.

En gæti lo. ‘fagrligr’ hafa fengið framburðinn ‘falligr’?

Ekki virðist hafa verið mikið um að /g/ hafi fallið brott í fornu máli íslensku, að vísu þó úr miðjum samhljóðaklösum eins og í algengu orðmyndunum ‘morgni’ og ‘margt’ sem sjást ekki skrifaðir á annan veg en *mart* og *morne* þegar í elstu handritum (Larsson:213 og 232.) Klasinn /grl/ hefur varla verið til í öðrum orðum en fáeinum með ‘fagr’- að fyrri lið, og aðrir þriggja samhljóða klasar sem byrja á /gr/ hafa varla verið margir, helst líklega önnur orð með ‘fagr’- að fyrri lið og auk þess a.m.k. /grð/ í ‘fegrð’ og ‘megrð’.

Forsendan fyrir því að breytingin ‘fagrligr’ > *‘farligr’ hafi orðið er að sjálfsögðu að tilhneiging hafi komið upp í íslensku til brottfalls /g/ í klasanum /grC/ þótt þess hafi ekki orðið vart í öðrum orðum en þessu, enda hefði slíkrar tilhneingingar varla verið búið

¹⁷“He seems to have substituted for a form in his exemplar (presumably *fallig*) which he knew from the spoken language only, the standard form of the written language.” (Jonna Louis-Jensen 1963:xxxi).

¹⁸Ef *falligum* í Tómas sögu er mislestur fyrir *falsligum* (sjá 3. kafla) er aðeins eitt dæmi kunnugt í íslenskum miðaldahandritum um ‘falligr’ í merkingunni ‘fagrligr’.

¹⁹Samfallið sjálf var ranglega tímasett til 14. aldar í yfirliti mínu um íslenska málssögu (Stefán Karlsson 1989:16) og vitleysan endurtekin í endurprentun (2000:31).

að gæta lengi áður en stoðhljóð fór að skjóta upp kollinum og kippti grundvellingum undan henni. Niðurstaðan hefði sem sagt orðið tvímyndir:

‘fagrligr’ > *‘farligr’ > ‘falligr’
 ‘fagrligr’ > ‘fagurligr’.

Í norsku var /g/ veikara fyrir, þ.e.a.s. öngljóðið, og elsti vitnisburður sem Seip (1955:157) nefnir um brottfall þess er einmitt í klasanum /grð/ sem birtist í því að no. ‘fegrð’ er skrifað *ferð* og *fergð* í Barlaams sögu handritinu Perg. fol. nr. 6 í Konungsbókhöfðu í Stokkhólmi, sem er frá síðari hluta 13. aldar. ONP hefur í sínu safni þrjú dæmi alls um lo. ‘fagrligr’ og ao. ‘fagrliga’ úr þessu sama handriti, og í þessum dæmum öllum er g á sínum stað, en jafnframt er þeim — og fleiri dæmum um stofninn ‘fagrligr’ — það sammerkt að skrifað er að heita má undantekningalaust (-) *fagrlleg(-)*, (Barlaams saga 1981:71.22, 77.38, 81.28, 86.24, 95.30 og 96.30 o.v.), en *fagrlleg-* 167.2.

Í mállýsingu sinni á Perg. fol. nr. 6 nefndi Rindal (1987:23–24) fjölmörg dæmi um tvíritun samhljóða sem standa á eftir öðrum samhljóðum, og hann klykkti út með að segja: „Det synesst ikkje å vere nokon grunn til å rekne med at desse dobbelskrivningane har fonologisk relevans.” Þetta gildir án efa um flest tilvikin, en e.t.v. ekki öll, og það vekur sérstaka athygli að samkv. Rindal eru 23 dæmi um *varlla* í textanum en ekkert um *varla*, og þegar textanum er flett kemur í ljós að það er dæmigert að orð með /rl/ séu rituð með *rll*; *rl* heyrir til undantekninga.²⁰ Sem dæmi má nefna: *karlle* 8.2, *giorlla* 6.3 og víðar, *arlla* 93.22 o.v., *orllof* 7.5, *ærllög* (= ‘ørlog’) 163.28 o.v., *saurllivi* 42.17 o.v., *kyrllleik* 44.4, *openberllleg(-)* 4.18 og víðar, *vndarllleg(-)* 5.32 og víðar (en *vndarlegan* 65.19) og *tigurllega* 27.7.²¹

Með ritun *ll* í þessum tilvikum kynni skrifari að vera að láta í ljós að tvíritað *l* væri frábrugðið að eðli venjulegu stuttu *ll* enda hefur svo verið og er enn í ýmsum norrænum mállýskum.²²

Í þó nokkrum íslenskum miðaldahandritum, a.m.k. frá því á 14. öld, má sjá ritháttinn *rll* fyrir /rl/. Þann rithátt mætti líta á sem vitnisburð um samfall /rl/ og /ll/ en *r* væri þó haldið vegna ritvenju (Stefán Karlsson 1967:32), og á þann veg virðist Seip (1955:173) skýra sama rithátt í norskum handritum. Við hlið ótal *rll*-rithátta í fyrrnefndu Barlaams sögu handriti, Perg. fol. nr. 6, koma þar fyrir ritmyndirnar *valla* 10.31, *kiælleik* 34.7 (en oftar *kiærllleik(-)*), *fellegra* 53.28 (en oftar *ferllleg(-)*, t.d. 115.15), og einnig *valla* og *horkall* 128.31.

Það má því telja víst að í máli skrifarans hafi klasarnir /rl/ og /ll/ verið fallnir saman, og hafi /g/ jafnframt verið fallið brott í klasanum /grl/ má líta svo á að framburðarritháttur *fagrlleg-* hefði verið *falleg-*. Slík framburðarmynd kynni að hafa borist til Íslands með Norðmönnum eða Noregsförum. Nefna má að Elucidariushandritið AM 675 4to, sem hefur að geyma elsta vitnisburðinn um ‘falligr’, kynni að hafa verið skrifað í Björgvin

²⁰Undantekning er þó klasinn /trll/ sem virðist jöfnum höndum vera skrifaður *trl* og *trll*, t.d. *eitrleg* 48.7 og *vitrllega* 53.38 en *vitrllega* 90.28.

²¹Ég þakki Birgit Nyborg fyrir að auðvelda mér leit að /rl/-orðum í Barlaams sögu 1981.

²²Um norskar mállýskur sjá Christiansen 1946–48:154–61 og 169–77. — Um tvenns konar *l* fram eftir öldum í íslensku sjá Jakob Benediktsson 1960.

fyrir Hauk lögmann Erlendsson enda þótt skrifari hafi verið íslenskur (sbr. *Elucidarius* 1989:xliv–xlv).

Niðurstaða þessarar greinar er að sú hugmynd Jóns Ólafssonar að lo. ‘fallegr’ og ao. ‘fallega’ eigi uppruna sinn í ‘fagrlagr’-/‘fagrlig’- sé sennilegust þeirra skýringa á orðinu sem fram hafa komið, enda þótt hún hafi ekki átt upp á pallborðið hjá fræðimönnum síðustu öldina.

/g/-brottfallið sem Jón gerði ráð fyrir í ‘fagrlig’- hefur haft í för með sér drjúgum eðlilegri og trúlegri samdrátt en flestur sá róttæki samdráttur sem Jón gerði ráð fyrir í orðsifjafraeðum sínum á síðustu áratugum sínum (Jón Helgason 1926:311–13; *Veturliði Óskarsson* 1994), og sennilegra mun vera að hann hafi komið upp hér á landi en að myndin ‘falleg’- hafi borist um haf, þó að hún hafi vafalítið komið þar upp einnig.

Enda þótt ‘fallig’- hafi verið til í íslensku máli a.m.k. frá því snemma á 14. öld, benda dæmin sem rakin voru í 3. kafla til þess að skrifarar hafi litnið svo á að ‘fallig’- væri óskýrmæli fyrir ‘fagrlig’- eða ‘fagurlig’-, latmæli sem varla verðskuldaði að komast á bókfell.

Ritaskrá

- Alexander Jóhannesson. 1956. *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík.
- Barlaams saga. 1981 = *Barlaams ok Josaphats saga*. Útg. Magnus Rindal. Oslo.
- Björn Halldórsson. 1992. *Orðabók. Íslensk – latnesk – dönsk*. Eftir handriti í Stofnun Árna Magnússonar í Kaupmannahöfn. Fyrst gefin út af Rasmusi Kristjáni Rask 1814. Ný útgáfa. Útg. Jón Aðalsteinn Jónsson. (Orðfræðirit fyrri alda II.) Reykjavík.
- Christiansen, Hallfrid. 1946–48. *Norske dialekter* 1–3, Oslo.
- Einar G. Pétursson. 1998. *Eddurit Jóns Guðmundssonar lærða. ... Þættir úr fræðasögu 17. aldar* I. Reykjavík.
- Eiríkur Jónsson (Erik Jonsson). 1863. *Oldnordisk Ordbog*. Kjöbenhavn.
- Elucidarius* 1957 = *The Arna-Magnæan Manuscript AM 674a, 4to. Elucidarius* (Manuscripta Islandica 4). Útg. Jón Helgason. Copenhagen.
- Elucidarius* 1989 = *Elucidarius in Old Norse Translation*. Útg. Evelyn Scherabon Firchow og Kaaren Grimstad. Reykjavík.
- Finnur Jónsson. 1914. *Orðakver einkum til leiðbeiningar um rjettritun*. Kaupmannahöfn.
- Finnur Jónsson. 1931. *Lexicon poeticum linguæ septentrionalis*. Kjöbenhavn.
- Fóstbræðra saga*. 1925–27 (STUAGNL XLIX). Útg. Björn K. Þórólfsson. Kjöbenhavn.
- ‘Fóstbræðra saga’. 1943. *Vestfirðinga sögur*. (Íslensk fornrit VI). Útg. Björn K. Þórólfsson og Guðni Jónsson. Reykjavík.
- Fritzner, Johan. 1886–96. *Ordbog over det gamle norske Sprog* I–III. Kristiania.
- Guðbrandur Vigfússon. 1874. (Ásamt Richard Cleasby). *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford.
- Guðmundar sögur biskups* I. 1983. (Editiones Arnarnagnæanæ B 6). Útg. Stefán Karlsson. Kaupmannahöfn.

- Halldór Halldórsson. 1947. *Stafsetningarorðabók með skýringum*. Akureyri.
- Heimskringla I*. 1941. (Íslensk fornrit XXVI). Útg. Bjarni Aðalbarnarson. Reykjavík.
- Íslandske originaldiplomer indtil 1450. Tekst*. 1963. (Editiones Arnamagnæanæ A 7).
Útg. Stefán Karlsson. København.
- Íslendzk æventýri I Text. Novellen, Legenden und Märchen*. 1882. Útg. Hugo Gering.
Halle a. Saale.
- Íslendzk æventýri II Anmerkungen und Glossar*. 1883. Útg. Hugo Gering. Halle a. Saale.
- Jakob Benediktsson. 1960. Um tvenns konar framburð á ld í íslenzku: *Íslenzk tunga 2*,
32–50.
- Jón Helgason. 1926. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*. (Safn Fræðafjelagsins um Ísland og
Íslendinga V). Kaupmannahöfn.
- Jón Þorkelsson. 1876. *Supplement til islandske Ordbøger I*. Reykjavík.
- Jón Þorkelsson. 1890–94. *Supplement til islandske Ordbøger III, 1*. Reykjavík.
- Larsson, Ludvig. 1891. *Ordförrådet i de älsta isländska handskrifterna*. Lund.
- Louis-Jensen, Jonna. 1963. (Útg.) *Trójumanna saga*. (Editiones Arnamagnæanæ A 8).
Copenhagen.
- Membrana Regia Deperdita*. 1960. (Editiones Arnamagnæanæ A 5). Útg. Agnete Loth.
København.
- Noreen, Adolf. 1923 (1970). *Altnordische Grammatik I. Altisländische und altnorweg-
ische Grammatik*. 4. útg. Halle (Saale) (5. útg. ljóspr. Tübingen).
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. København 1989–.
- Óláfs saga Tryggvasonar en mesta II*. 1960. (Editiones Arnamagnæanæ A 2). Útg.
Ólafur Halldórsson. København.
- Rindal, Magnus. 1987. *Ortografi, fonologi og morfologi i Sth. perg. fol. nr. 6 (Barlaams
ok Josaphats saga)*. Oslo.
- Seip, Didrik Arup. 1955. *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. 2. útg., Oslo.
- Skjd. A I = *Den norsk-islandske skjaldedigtning A*, tekst efter håndskrifterne, I. 1912.
Útg. Finnur Jónsson. København og Kristiania.
- Skjd. B I = *Den norsk-islandske skjaldedigtning B*, rettet tekst, I. 1912. Útg. Finnur
Jónsson. København og Kristiania.
- Stefán Karlsson. 1967. Introduction. *Sagas of Icelandic Bishops. Fragments of Eight
Manuscripts*. (Early Icelandic Manuscripts in Facsimile VII). Copenhagen.
- Stefán Karlsson. 1989. Tungan. *Íslensk þjóðmenning VI. Munnenntir og bókmenn-
tir*, 1–54. Reykjavík.
- Stefán Karlsson. 2000. Tungan. *Stafkrókar*, 19–75. Reykjavík.
- Sveinbjörn Egilsson. 1860. *Lexicon poetikum antiquæ linguæ septentrionalis*. Hafnæ.
Thomas saga erkibyskups. Fortælling om Thomas Becket erkebiskop af Canterbury.
1869. Útg. C.R. Unger. Christiania.
- Torp, Alf. 1919. *Nynorsk etymologisk ordbok*. Kristiania.
- Veturlíði Óskarsson. 1994. *Contractismus Jóns Ólafssonar úr Grunnavík. Hræringur
úr ritum Grunnavíkur-Jóns*, 37–46. Reykjavík.

Veturliði Óskarsson

Fóviti – fóveti – fógeti

Í þessari grein verður fjallað um orðin eða orðmyndirnar *fóviti*, *fóveti* og *fógeti* og reynt að grennslast fyrir um aldur þeirra, uppruna og innbyrðis tengsl.

1 Orðsifjar

Orðið *fógeti* er eitt þeirra tökuorða sem öðlast hafa hefðarrétt í íslensku þrátt fyrir nokkuð framandlegt útlit. Það var í upphafi haft um umboðsmann eða fulltrúa sem stjórnaði Íslandi í umboði hirðstjóra eða höfuðsmanns (Björn Þorsteinsson & Bergsteinn Jónsson 1991:494). Orðið er talið hafa borist inn í norræn mál úr mlþ. *voget* sem hefur það úr mlat. *vocatus* ‘málafærslumaður’ < lat. *advocātus* ‘talsmaður; tilkallaður’. Orðið var snemma tekið upp í þýsku, fhþ. *vogat* (8. öld), fsax. *fogat* (sbr. Kluge 1995:866; Pfeifer 1997:1521). Ekki er útilokað að gömmæltu samhljóðið hafi verið lokhljóð ([g]) í fyrstu (tæpast [k], það hefði komið fram í ritmyndum orðsins) en eins og í norrænum málum var /g/ annars önghljóð á milli sérhljóða í gamalli þýsku (sbr. t.d. Lasch 1914:182 um miðlágþýsku) og hefur væntanlega fljótt fengið það hljóðgildi í þessu tökuorði. Að minnsta kosti er víst að í miðháþýsku og miðlágþýsku var þarna önghljóð. Auk ritmynda eins og mhþ./mlþ. ‘voget’ eru í báðum málum (málstigum) næg dæmi um ritmyndirnar mhþ. ‘voet’, mlþ. ‘voit’ o.s.frv. sem sýna að önghljóðið hefur (getað) verið mjög veikt og nálgast að vera hálsérhljóð ([ʋ]). Ritmyndir eins og mhþ. ‘vogt’, mholl. ‘voocht’ sýna að einkvæð mynd var einnig til (= þý. *Vogt*).

Ýmsar ritmyndir koma fyrir í frændmálum íslenskunnar. Í handriti frá um 1300 af hinum danska Flensborg Stadsret koma t.d. fyrir ‘foghæt’ og ‘foghden’ og í dönskum 14. aldar textum sjást dæmi um ritmyndir með ‘w’: ‘fowdæ’ (fornbréf frá um 1397); þetta verður algengara í yngri textum (t.d. ‘fowet’ í bréfabók Esrom-klausturs frá um 1497¹). Í 16. aldar bréfum á dönsku sem varða Ísland koma einstaka sinnum fyrir ritmyndir eins og ‘fovite’ og ‘fovet’, t.d. „wor fovite paa Jslandt“ DI 9:432, 1527 (afrit

¹Brøndum-Nielsen (1928:41 og 1932:153). Sjá nánar sama höfund (1932:152–153) um breytinguna [ʃ]→[w] /o_ í forndönsku og sama stað forn- og miðdönsk dæmi um orðið *foged*. Sbr. líka dæmi í Kalkar 1:581–582 og 5:263.

dansks manns á vegum Árna Magnússonar) og „vor ombudsmand oc fove“ DI 9:761, 1536 (afrit Árna Magnússonar) en þau eru fá og venjulegar ritmyndir þar eru ‘fogett’ og á móta. Í fornsænsku koma m.a. fyrir orðmyndirnar ‘fogdhe’, ‘foghat(e)’ og ‘foithe’ (sjá nánar dæmi í Söderwall 1:265). Nútímamálin hafa orðmyndirnar da. *foged*, sæ. *fogde*.

Í gamalli norsku eru mörg dæmi um orðið og samsetningar með því. Venjulegasta ritmyndin er ‘fogut-’ eða afbrigði af henni (‘foghut-’, ‘foghwt-’ o.fl.) en aðrar ritmyndir koma einnig fyrir. Í norskum fornbréfum² frá 14. og 15. öld er m.a. að finna þessi dæmi:

foguti DN 4:216, 1342, foghute DN 4:465, 1394, foghwtæ DN 5:505, 1414, foghotti DN 1:568, 1399, foghat DN 3:272, 1365, foguter DN 8:269, 1396, fughuttr DN 3:191, 1337; byfoguiti DN 2:397, 1390, byfogwt DN 3:612, 1457, byfaugute DN 4:513, 1399, byfogotte DN 5:366, 1417; huusfouth DN 1:446, 1408

Að auki kemur örsjaldan fyrir orðmynd (fremur en ritmynd) með samhljóðaklasanum *lg*, ‘folguti’, í réttarbót Hákonar V. frá því snemma á 14. öld (fyrir 1319, NGL 3:144) og í DN 9:151, 1346. Enn fremur eru dæmi um rit- eða orðmyndir án ‘g’, t.d. ‘fuuiti’ DN 4:380, 1357, ‘fowte’ DN 6:379, 1392, ‘foute’ og ‘landfoute’ DN 3:659, 1422, en þær virðast þó fátíðar í forn- og miðnorsku ef marka má dæmi í orðabók Fritznars, sem yngst eru frá miðri 15. öld, og Orðabók Árnanevndar í Kaupmannahöfn (ONP) sem lýkur orðtöku norskra texta um 1370. Nú á dögum hefur orðið myndina *fui* í norsku. Í færeysku er það *fúti*.

2 Elstu orðmyndir í íslensku: *fóviti*, *fóveti* (*fóeti*)

Þetta embætti er fyrst nefnt á nafn í íslenskum textum seint á 15. öld. Sú orðmynd sem er einhöfð í dag, *fógeti*, er þó ekki hin elsta; í yfir 150 ár var nær undantekningalaust rætt um þessa menn sem *fóvita* eða *fóveta*. Elsta dæmið er að finna í vitnisburði frá 1484 sem varðveittur er í eftirriti frá um 1750: „af [. . .] hañs fovita“ DI 7:13; því næst í bréfi frá 1490 sem m.a. er varðveitt í Sópdyngju séra Gottskálks Jónssonar í Glaumbæ frá síðara helmingi 16. aldar: „didrik pining foueta oc hofudzman“ DI 6:719 (tvö önnur eftirrit frá um 1570 og um 1640 hafa hér reyndar „hirdstiora“ í stað síðustu þriggja orðanna). Orðið kemur fyrir í öðru bréfi frá 1490 sem einnig er varðveitt í Sópdyngju Gottskálks, „Didrik pining [foveta og] [“...” bætt við af Gottskálki] hofudzmanni“ DI 6:703, en það er ekki að finna í trassskript Ara Jónssonar lögmans o.fl. frá 1544 sem bendir til að orðið sé viðbót í eftirriti Gottskálks (önnur uppskrift frá miðri 16. öld hefur hér „hirdstiora og . . .“; enn ein hefur einungis „hofudzmanni“). Þá kemur þessi orðmynd og fyrir í þýðingu frá því milli 1453 og 1513 á réttarbót Kristjáns I., útg. í Björgvin 1453 (‘fouitum’ þgf., DI 5:115, sbr. ‘foghettom’ í norska textanum, bls. 113). Öll þessi dæmi eru óviss þar eð textarnir eru ekki varðveittir í frumriti. Í DI 7:217 kemur ‘fóvita’ fyrir í utanáskrift bréfs frá 1494 sem að sögn útgefanda Íslensks fornbréfasafns líkist hendi

²Orðabók Fritznars og ONP hafa nær engin dæmi úr öðrum ritum.

Eggerts Hannessonar og ætti því að vera mun yngri en bréfið sjálft (Eggert er fæddur um 1515, látinn um 1583). Í leyfisbréfi konungs til Stefáns Skálholtsbiskups, sem gefið er út 1498 í Bágúsi (Bohus) í Noregi og varðveitt í transskript Björgvinjarbiskups og lögmans Björgvinjar frá 1499, er minnst á „serdeilis vora ffoweta“ (DI 7:408); málið á bréfinu verður víst að telja einhvers konar íslensku fremur en norsku en er þó mjög dönskublandið.

Orðmyndirnar *fóviti*, *fóveti*, *fóeti* koma ekki oftar fyrir í íslenskum fornbréfum fram til 1500.³ Næg dæmi eru hins vegar til um þær frá næstu áratugum (ritmyndir á borð við ‘fouite’, ‘fóuete’, ‘fovetin’, ‘foete’, ‘foveta’, ‘fovita’, ‘foeta’, ‘foetum’ o.þ.h.). Í 7.–9. bindi Íslenzks fornbréfasafns eru t.d. að minnsta kosti 35 dæmi frá tímabilinu 1501 til 1535.⁴ Í 12. bindi, sem einkum geymir bréf frá miðri 16. öld, fann ég við lauslega leit 12 dæmi um þessar orðmyndir, öll frá árunum 1552–1554. Í bréfum og skjölum í Íslenzku fornbréfasafni og Alþingisbókum næstu áratugi er hið sama uppi á teningnum, þar er af nægu að taka og alltaf áður nefndar orðmyndir. Nokkur dæmi má nefna: Páll Stígsson hirðstjóri er titlaður *fóviti* í skjali 1563 (DI 14:182 ‘fovite’, ‘fovanum’, ‘fovitinn’); Páll var fógeti líklega 1554–1560, eftir það hirðstjóri og hið sama á við um hálfbróður hans Henrik Krag, fógeta og sýslumann, síðar hirðstjóra (frá 1567), í bréfum 1565–1566 (DI 14:374 og 482 ‘fouita’, 377 ‘foeti’) og Jóhann Bockholt hirðstjóra í skjölum 1570, 1573 og 1581 (Alþb. 1:27 ‘foeta’, 187 ‘fouita’, 432 ‘foeta’). (Þessir menn bera þó oftar titilinn konunglegur befallingsmaður, hirðstjóri eða höfuðsmaður).

Á fyrstu áratugum 17. aldar virðast orðmyndirnar *fóveti*, *fóviti* enn einhafðar; það á t.d. við um öll íslensk dæmi sem nefnd eru í registri 4. bindis Alþingisbóka (frá árunum 1606 til 1618). Í 5. bindi fundust þessar orðmyndir ekki við lauslega leit; þar er hins vegar að finna nokkur dæmi um orðmyndina *fógeti*, t.d. á bls. 212 og 231 (1631, handrit frá 18.–19. öld), 585 og 586 (1639, þingbók Árna lögmans Oddssonar frá 1631–1641, varðv. í frumriti). Tvö elstu dæmin eru þó ekki örugg þar sem þau eru úr yngri afritum.

Eldri orðmyndin lifir áfram góðu lífi næstu áratugina. Í bréfabók Þorláks biskups Skúlasonar (1597–1656) kemur *fóveti* fyrir í bréfi frá 1647: „Jenz Søfrinonar /.../ fullmechtugz foveta yfer Jslandi“ (Jón Þ. Þór 1979:150) en *fógeti* aldrei í bréfi frá biskupinum; hins vegar er eitt dæmi í konungsbréfi á dönsku frá 1617 (sama rit, bls. 41: ‘fogeder’). Í Discursus Guðmundar Andrésónar (f. um 1615) frá því um 1647 kemur orðið tvívegis fyrir, í bæði skiptin orðmyndin *fóeti* (Jakob Benediktsson 1948:41, 46).

Athyglisverð eru ummæli Jóns Ólafssonar úr Grunnavík (f. 1705) og dæmi sem hann tekur við flettiorðið *fógeti* í orðabók sinni: „Foogeti, m. aliàs fooviti, à Dan. en foged /.../ illr fooviti er alldreí goodr, nema annar komi verri“.⁵ Þótt *fógeti* sé aðalorðið, sem hann rekur til dönsku og skýrir nánar á latínu (sleppt hér), þá getur hann þess um leið að það sé orðmyndin *fóviti* sem annars („aliàs“) sé notuð í íslensku. Að vísu tekur Jón dæmi af málshætti, sem endurspeglar tæplega daglegt mál þess tíma, og e.t.v. þarf

³Rétt er að hnykkja á því að hvorki *fóviti*, *fóveti*, *fóeti* né *fógeti* er að finna í þeim íslenskum ritum öðrum en Íslenzku fornbréfasafni sem Orðabók Árnaneðndar í Kaupmannahöfn hefur orðtekið. Meðal rita frá því fyrir 1500 sem ég hef athugað sérstaklega með tilliti til þessa orðs er Lögmansannáll (eldri og yngri) og þar kemur orðið ekki fyrir.

⁴Við leit að dæmum frá 1501 og síðar í Íslenzku fornbréfasafni var að mestu stuðst við registur.

⁵Uppskrift Jakobs Benediktssonar í seðlasafni OH.

að gera ráð fyrir að hann vitni til málvenju sem tíðkaðist á yngri árum hans, en eigi að síður bendir þetta til að *fóviti* hafi verið algengt, e.t.v. jafnalengt og *fógeti*, eitthvað fram eftir 18. öld.

Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans hefur 25 dæmi um *fóviti*, *fóveti*, hin elstu frá 1545 (*fóviti* DI 11:427) og 1553 (*fóveti* DI 12:610). Um fyrri orðmyndina eru 16 dæmi, þar af 9 frá 16. öld en hin eru öll frá 17. öld (þ. á m. eitt skrifað 'fótvita' þf., 1617) nema eitt úr Heimsljósi Halldórs Laxness. Enn fremur er eitt dæmi um *landfóviti* frá miðri 18. öld (sjá síðar). Um seinni myndina hefur skráin 9 dæmi, nokkuð jafnt dreifð yfir tímabilið frá miðri 16. öld fram á miðja 20. öld (2); þar að auki er skráð eitt dæmi um *fóeti* frá miðri 19. öld. Eitt dæmi er að finna um hvora samsetningu *fóvetaár* (17. öld) og *fóvetabestilling* (17. öld), bæði úr annálum, og fimm um *fóvetadæmi* frá 17.–19. öld úr ýmsum ritum (eldra dæmi um þá samsetningu er reyndar að finna í bréfi á íslensku frá 1524 sem gefið er út í Hamborg, sjá DI 9:207).

Þessar orðmyndir (a.m.k. *fóveti*) lifa því, að minnsta kosti í ritmáli, eitthvað fram eftir 19. öld; dæmin frá 20. öld eru úr sögulegum skáldsögum (Halldór Laxness, Jón Björnsson).

3 Orðmyndin *fógeti*

Elsta dæmi um orðmyndina *fógeti* sem mér er kunnugt er í alþingissamþykkt frá 1491: „Didrik Þíning, sem hér var fógeti“ DI 6:754, 1491, svo og samsetningin *fógetadæmi* í sama texta: „enginn, sem kongsbréf hafi fyrir hirdstjórn né fógetadæmi“ (s.st.). Skjalið er einungis varðveitt í útdrætti eða ágripi frá um 1770 og er því langt í frá örugg málheimild.

Í bréfum og skjölum frá 16. öld hef ég rekist á örfá dæmi um þessa orðmynd, þó engin í textum sem varðveittir eru frumriti. Oftast tel ég að hægt sé að skýra þessi dæmi sem síðari tíma breytingar skrifara, t.d. DI 8:646: „vorum Fogetum“ í konungsbréfi frá 1515 á dönskuskotinni íslensku (heilar setningar í því eru á dönsku!) sem varðveitt er í lagasafni Magnúsar Ketilssonar (1776), og DI 8:812: „hans fogeta“ og „sijner fogetar“ í bréfi frá 1521 sem varðveitt er í afriti frá um 1720. Tvö dæmi vil ég þó ræða nánar. 1) Í biskupsbréfi til konungs frá 1523 kemur fyrir ritmyndin 'fogvita': „ydar naads fogvita“ DI 9:164, afrit Jóns Ólafssonar úr Grunnavík (eftir 1726). Líklega hefur þeirri orðmynd sem Jóni var tömust, *fógeti*, slegið saman við eldri orðmyndina þegar hann afritaði bréfið. (Þó er ekki alveg útilokað að um sé að ræða framburðarmynd fyrir *fóvita*, og Jón hafi afritað rétt). 2) Ritmyndin 'fogethe' kemur fyrir í afriti Árna Magnússonar af íslenskri þýðingu frá 1544 af bréfi frá 1530: „vor fogethe“ DI 9:523. Bréfið er konungsbréf sem fjallar um skipun lögmanns. Það er gefið út í KÍl og hefur vafalaust verið á lágbýsku. Ritmyndin 'fogethe' er trúlega „leki“ úr lágbýska textanum yfir í þýðinguna því mjög ólíklegt er að Árni hefði breytt nokkru í uppskriftinni. Bæði þessi dæmi virðast skýranleg, jafnvel þótt ekki sé gert ráð fyrir breytingu skrifara.

Sem fyrr segir er fáein dæmi að finna um *fógeti* í Alþingisbókum frá því eftir 1630. Hafa verður í huga að margir þeirra texta sem þar eru birtir eru aðeins varðveittir í

mun yngri afritum.⁶ Sum þeirra eru þó frá þessum tíma eða litlu síðar (dæmin í Alþb. 5:585 og 586, frá 1639). Við lauslega leit í gömlum bókum hef ég fundið orðmyndina í bréfabók Brynjólfs biskups Sveinssonar (d. 1675) frá 7. áratug 17. aldar (bls. 169, 233, 239; sbr. einnig hér fyrir neðan um *land(s)fógeti*).

Nefna má að Jón Ólafsson Indíafari getur í Reisubók sinni (1661) um *býfógeta* Kaupmannahafnar (Völundur Óskarsson 1992:34, tvö dæmi) – en þegar hann ræðir fógetann á Bessastöðum, Tómas Nicolajsen, notar hann hins vegar orðmyndina *fóweti* (bls. 319, 320 þrisvar).

Elsta dæmi um *fógeti* í Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans er í samsetningunni *fógetakona* frá fyrri hluta 18. aldar (Jón Ólafsson úr Grunnavík). Dæmi um orðið ósamsett í Ritmálsskránni eru einungis 5, hið elsta frá 19. öld, hin frá 20. öld (í skránni er eitt dæmi um ritmyndina ‘ffóetann’ frá miðri 17. öld skráð sem dæmi um flettiorðið *fógeti*). Samsetningar eru hins vegar margar, 37 með *fógeta-* sem fyrra lið.⁷ Langflestar eru frá 19. og 20. öld; eldri eru einungis *fógetafremd*, *fógetakona* og *fógetastofa* (18. öld), eitt dæmi um hvert orð.

Ekki þarf lengi að leita til að finna fleiri dæmi um *fógeti* frá 18. öld, t.d. í ritum Jóns Ólafssonar úr Grunnavík (1705–1779) (sjá t.d. Jón Þorkelsson 1897:xxiv „Nicolaus fógeta“, og xlii „fógetanum“; sbr. einnig dæmi úr orðabók Jóns sem nefnt var í næsta kafla hér á undan) og bréfum séra Gunnars Pálssonar (1714–1781) (sjá t.d. Gunnar Sveinsson 1984:93, bréf frá 1760).

3.1 Embættisheitið *landfógeti*

Landfógetaembættið var stofnað 1683. Landfógeti var embættismaður konungs á Íslandi sem annaðist um eignir og tekjur konungs og síðar, á landshöfðingjatíma (1874–1904), féhirðir landssjóðs (Björn Þorsteinsson & Bergsteinn Jónsson 1991:494). Sama ár og til embættisins var stofnað kemur orðið *landfógeti* fyrst fyrir í Alþingisbókum (Alþb. 7:629 og 633). Um það hefur Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans 11 dæmi frá 17.–19. öld og að auki 13 samsetningar, flestar frá 19. og 20. öld (eldri eru *landfógetaembætti* frá síðari hluta 17. aldar, *landfógetainna* og *landfógetaskrifari* frá síðari hluta 18. aldar). Dæmi eru þó til um *landsfóviti* (*-fóweti*) og *land(s)fógeti* skömmu áður en stofnað er til embættisins; nokkur slík er að finna í bréfabók Brynjólfs biskups Sveinssonar (Jón Helgason 1942) í bréfum frá árunum 1663–1674, höfð um þáverandi fógeta Tómas Nicolajsen og Jóhann Pétursson Klein (-v- bls. 156, 183, 191; -g- bls. 157, 158, 174, 259, 278 (án -s-), 296 o.v.). Þar sem skjölin eru eldri en embætti landfógetans má gera ráð fyrir því að um sé að ræða eiginlega samsetningu á grundvelli orðmyndunar. Einkum er athyglisvert að í prestastefnuályktun frá 1663 er að finna báðar samsetningar, *landsfóviti* og *landfógeti* (Jón Helgason 1942:157).

Einkennilegt er að séra Jón Steingrímsson (1728–1791) notar ætíð orðmyndina *fóweti* í ævisögu sinni þegar hann talar um Skúla Magnússon landfógeta (sjá Kristján Albertsson 1973, t.d. bls. 38, 42, 54; mörg fleiri dæmi eru nefnd í registri) og einnig

⁶Sjá Alþb. 1, formála, einkum bls. xiv–xxi, um varðveislu handrita.

⁷Ég hef ekki leitað sérstaklega að samsetningum með *fógeti* sem síðara lið.

titlar hann Jón Skúlason aðstoðarlandfógeta (1736–1789) *fóveta* (t.d. bls. 56). Í Eldritinu titlar hann hins vegar Skúla Magnússon *landfógeta* (bls. 389) en skömmu áður í sama riti titlar hann Jón son hans *fóveta* (bls. 382).⁸

Orðabók Háskólans hefur eitt dæmi um *landfóviti* úr þýðingu á danskri bók frá miðri 18. öld (1744) en annars sýnist mér orðmyndin *landfógeti* vera einhöfð í ritum frá 18. öld.⁹

Mér þykir afar sennilegt að opinbert starfsheiti hins nýja umboðsmanns konungs, *landfógetans*, hafi ráðið miklu um að orðmyndin *fógeti* festist í sessi. Þau dæmi sem dregin hafa verið fram til þessa styrkja tilgátuna; *fóveti*, *fóviti* o.s.frv. eru allsráðandi a.m.k. fram á miðja 17. öld en *fógeti* verður ekki algengt fyrr en eftir það.

4 Hliðstæður í dönskum bréfum

Trúlega er rétt að gera ráð fyrir einhverjum áhrifum úr dönsku ritmáli þegar *fógeti* tekur við af eldri orðmyndum á seinni hluta 17. aldar, enda hefur dönsk mynd þess æðioft orðið á vegi íslenskra embættismanna þegar þar var komið.

Þó skal ekki gert of mikið úr slíkum ritmálsáhrifum, a.m.k. höfðu þau ekki haft neitt að segja næstu 150 ár á undan. Næg dæmi eru um danska hliðstæðu íslenska orðsins eða orðmyndanna í dönskum bréfum frá lokum 15. aldar og frá 16. öld og síðar, sem gefin eru út til íslenskra manna, og þar er nær ætíð¹⁰ um að ræða orðmyndir eins og ‘fogethe’ DI 6:103, 1477 (afrit gert fyrir Árna Magnússon), ‘fogder’ ft. DI 6:636, 1488 (afrit Árna Magnússonar), ‘fogede’ DI 7:379, 1498 (afrit Jóns Magnússonar), ‘foget’ DI 7:380, 1498 (frumrit).¹¹ Sé sama bréf hins vegar til í íslenskri þýðingu frá sama tíma eða skömmu síðar sést að skipt er á dönsku orðmyndinni og hinni íslensku: da. ‘fogede’ ~ ísl. ‘fouitum’ DI 8:172, 174 (danska bréfið er frumrit, hið íslenska etv. ekki þýtt fyrr en 1608); da. ‘fogetth’ ~ ísl. ‘fouitum’ DI 12:327, 1551 (íslensk þýðing frá fyrir 1578); da. ‘fogett’ (tvisvar) ~ ísl. ‘fouita’, ‘fouiti’ DI 12:356/357 og 360/361, 1552. Hið sama á við þegar um ræðir bréf samin ytra á íslensku; þannig er t.d. í leyfisbréfi Stefáns biskups 1498/1499, sem getið var um fyrr í þessari ritgerð, en það hefur annars mörg dönsk einkenni bæði í orðfæri og stafsetningu: „vora ffoweta“ DI 7:408; einnig í lénsbréfi konungs handa Vigfúsi Erlendssyni 1505: „uorum fouita“ DI 7:750 (varðveitt í íslenskri bréfabók frá 1520–1538). – Sé þýðingin hins vegar mun yngri má búast við að þýðandinn notist við orðmyndina *fógeti*; það á t.d. við í þýðingu séra Vigfúsar Jónssonar (d. 1776) á dönsku skjali frá 1553 þar sem „wore fogedre“ verður að „vorum Fogetum“ DI 12:679/680, 1553, sem eðlilegt er þar eð sú mynd var þá orðin svo til einráð.

⁸Rétt er að hafa í huga að ritíð er gefið út með samræmdri stafsetningu, en að sögn útgefanda (bls. 19) eru orðmyndir láttnar haldast óbreyttar.

⁹Þetta byggir ég á flettingu ýmissa 18. og 19. aldar rita. – Það er því sem næst óþarfi að rekja dæmi um *landfógeti* í 18. aldar ritum og yngri en nefna má að í Aldarfarsbók Páls lögmans Vídalíns 1700–1709 er Heidemann titlaður *landfógeti* (*Aldarfarsbók* . . . , bls. 72) og séra Gunnar Pálsson ávarpar Skúla Magnússon sem *landfógeta* í bréfi 1776 (Gunnar Sveinsson 1984:274 ff.).

¹⁰Sjá dæmi um annað í fyrsta kafla þessarar ritgerðar.

¹¹Fleiri dæmi, tekin af handahófi: DI 12:228: ‘fogett’ og ‘fogitter’, 336: ‘fogeder’, 476: ‘fogedere’, 527: ‘fogether’, öll frá 1551–1553.

Niðurstaðan verður sú að *fóviti* og *fóveti* hafi verið svo fastar orðmyndir í íslenskri tungu á 16. öld að danskar orðmyndir á borð við *foged*, sem vissulega hafa oft borið fyrir augu embættismanna, hafi ekki hróflað við hinum innlendu.

5 Excursus: Nokkur orð um framburð

Elstu öruggu dæmin og langflest dæmi síðan, allt fram á 17. öld, eru skrifuð *fóeti*, *fóiti*, *fóveti*, *fóviti* o.s.frv. Orðið hefur frá upphafi verið borið fram með önghljóði eða hálfserhljóði, [fɔu:veti], [fɔu:weti] eða þvíumlíkt. Það hefur borist inn í málið við bein munnleg áhrif og endurspeglar ritmynd þess framburð í veitimálinu (sennilega dönsku fremur en norsku), samanber umræðu í 1. kafla þessarar ritgerðar. Danskar ritmyndir með ‘g’, ‘gh’ virðast ekki hafa haft áhrif í þá átt að orðið fengi gómmælt lokhljóð eða önghljóð í íslenskum framburði á 15. og 16. öld. Hins vegar hafa ritmálsáhrif ráðið því að *g*-myndin varð ofan á í embættisheitinu *landfógeti* og fyrir áhrif frá því síðan almennt í *fógeti*, því ekki hafa munnleg dönsk áhrif getað ráðið neinu um hina nýju rit- og orðmynd enda hefur ‘g’ í da. *foged* áreiðanlega verið önghljóð eða hálfserhljóð frá upphafi. Seinna sérhljóðið er undantekningalaust *e* eða *i* í íslensku sem er þveröfugt við eldri norsku þar sem orðið virðist svo til alltaf hafa sérhljóðið *u* (*o*), en í samræmi við dönsku og miðlægþýsku.

Tæpast er ástæða til að gera mikið úr muninum á orð- eða ritmyndunum *fóviti*, *fóveti* og *fóeti*. Miðatkvæðið er áherslulítið og sérhljóðið verður því auðveldlega óglöggt í framburði; sömuleiðis er skammt á milli framburðar með [-ɔu-] í *fóvetilfóviti* og [-ɔu-] ([-ɔu^w-]) í *fóeti* og því lítið að marka hvort ritað er ‘v’ eða ekki.

Framburður orðsins í nútímamáli, með lokhljóðinu [j] á milli sérhljóða, kemur e.t.v. nokkuð á óvart. Sú regla gildi (og gildir í öllum meginatriðum enn) að /g/ sé önghljóð á milli sérhljóða ([j] á undan /i/, annars [ɣ]) nema orðhlutaskil komi á undan því (eins og í *ógetinn* o.s.frv.). Búast hefði mátt við framburði eins og [fɔu:jeti] (með [ɣ] á undan [ɛ], sbr. *lager*¹²) – og væri þá reyndar stutt í gömlu orðmyndina *fó(v)eti*. Framburðurinn [fɔu:jeti] hefði jafnvel ekki verið óhugsandi. En um annan framburð á orðinu en með lokhljóði er ekki kunnugt. Sá framburður getur bent til þess að orðið hafi verið skynjað sem samsett (seinni hlutinn e.t.v. tengdur við sögnina *geta?*).

6 Að lokum

Hér hefur komið fram að orðið *fóviti* mun hafa borist inn í íslensku á síðasta fjórðungi 15. aldar. Elstu dæmin um þessa orðmynd er að vísu einungis að finna í textum sem varðveittir eru í afritum og dæmi eru einnig um orðmyndina *fógeti* í afritum skjala frá sama tíma. Þó er ljóst að *fóviti* er mun fyrr á ferðinni en *fógeti* sem ekki varð algengt fyrr en nær tveim öldum síðar. Fyrirnefnda orðmyndin og hliðarmynd hennar, *fóveti*, eru mjög algengar alla 16. öldina og langt fram á þá 17. en orðmyndin *fógeti*

¹²Til gamans má líka minna á þann framburð orðsins *spagetti* sem eitt sinn var algengur, a.m.k. þar sem ég ólst upp, þ.e. ætíð með [ɣ].

og samsetningar með henni taka ekki að birtast í ritum fyrr en kringum miðja 17. öld og eru fágætar allt fram undir lok þeirrar aldar ef undan er skilið orðið *landfógeti* og samsetningar með því á seinni hluta aldarinnar (það er frá upphafi sérstakt heiti á sjálfu embættinu). Dæmi um orðmyndina *fógeti* eldri en frá miðri 17. öld eru öll úr afritum og eru eflaust í flestum tilfellum breytingar skrifara úr *fóviti* eða *fóveti*.

Yngri orðmyndin ruddi þeirri eldri smám saman burt og átti án efa embættisheitið *landfógeti* 1683 mikinn þátt í því, en það er nær ætíð skrifað *landfógeti*, ekki *-fóvetil* *-fóviti*. Bein dönsk ritmálsáhrif hafa þó sennilega ráðið einhverju um breytinguna enda hefur orðið verið tíðséd í dönskum bréfum á Íslandi allt frá 15. öld. Eftir að 17. öld lýkur verða dæmi um orðmyndirnar *fóviti* og *fóveti* strjálfi en hverfa þó ekki með öllu og kunna að hafa verið almennt mál enn á fyrri hluta 18. aldar. Orðmyndin *fógeti* virðist ekki hafa verið orðin einráð í íslensku ritmáli fyrr en á 19. öld.

Helstu heimildir

- Aldarfarsbók Páls lögmans Vídalíns 1700–1709*. Sögufélag gaf út. Reykjavík 1904.
- Alpb. = Acta Comitum Generalium Islandiæ. Alþingisbækur Íslands. 1–. Sögufélag gaf út. Reykjavík 1912–.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1995. *Íslensk orðsifjabók*. 3. prentun með leiðréttingum. Orðabók Háskólans, [Reykjavík.]
- Björn Þorsteinsson & Bergsteinn Jónsson. 1991. *Íslandssaga til okkar daga*. Sögufélag, Reykjavík.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1928, 1932. *Gammeldansk grammatik i sproghistorisk fremstilling*. 1. og 2. bindi. J. H. Schultz Forlag. København.
- DI = *Diplomatarium Islandicum*. *Íslenzkt fornbréfasafn, sem hefir inni að halda bréf og gjörninga, dóma og máldaga, og aðrar skrár, er snerta Ísland eða íslenzka menn* 1–16. Hið íslenska bókmenntafélag, Kaupmannahöfn [1–4], Kaupmannahöfn & Reykjavík [5], Reykjavík [6–16] 1857–1972.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. *Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen* 1–22. Christiania [1–20], Bergen [21], Oslo [22] 1847–1992.
- Einars Laxness. 1987. *Íslandssaga a–k*. 2. útgáfa, aukin og endurskoðuð. Bókaútgáfa Menningarsjóðs og Þjóðvinafélagsins, Reykjavík.
- Fritzner, Johan. [1883]–1896. *Ordbog over Det gamle norske Sprog* 1–3. Den norske Forlagsforening, Kristiania.
- Gunnar Sveinsson (útg.). 1984. *Bréf Gunnars Pálssonar I*. Texti. Rit 26. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Hellquist, Elof. 1928–1930. *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung* 1–2. C.W.K. Gleerups förlag, Lund.
- Hyldgaard-Jensen, Karl. 1992. Zur niederdeutsch-nordischen Rechtswortgeographie des (früh-)mittelalters. Í: Elmevik, Lennart & Kurt Erich Schöndorf (ritstj.), *Niederdeutsch in Skandinavien III. Akten des 3. nordischen Symposions*, *Niederdeutsch in*

- Skandinavien' in Sigtuna 17.–20. August 1989, bls. 11–29.* Beihefte zur Zeitschrift für deutsche Philologie 6. Berlin.
- Jakob Benediktsson (útg.). 1948. *Guðmundur Andrésson. Deilurit.* Íslensk rit síðari alda 2. Hið íslenska fræðafélag, Kaupmannahöfn.
- Jón Helgason (útg.). 1942. *Úr bréfabókum Brynjólfs biskups Sveinssonar.* Safn Fræðafélagsins um Ísland og Íslendinga 12. Hið íslenska fræðafélag, Kaupmannahöfn.
- Jón Þ. Þór (útg.). 1979. *Bréfabók Þorláks biskups Skúlasonar.* Heimildaútgáfa Þjóðskjalasafns 1. Þjóðskjalasafn Íslands, Reykjavík.
- Jón Þorkelsson (útg.). 1897. *Vísnaðver Páls lögmanns Vídalíns (1667–1727).* Kaupmannahöfn.
- Kalkar = Otto Kalkar. 1881–1918. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300–1700)* 1–5. København.
- Kluge, Friedrich. 1995. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* 23., erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin & New York.
- Kristján Albertsson (útg.). 1973. *Jón Steingrímsson. Æfisagan og önnur rit.* Helgafell, Reykjavík.
- Lasch, Agathe. 1914. *Mittelniederdeutsche Grammatik.* Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte 9. Verlag von Max Niemeyer, Halle a. S.
- Lasch, Agathe & Conrad Borchling. 1928 ff. *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* 1–. Karl Wachholtz Verlag, Hamburg & Neumünster.
- NGL = *Norges Gamle Love indtil 1387* 1–5. Christiania 1846–1895.
- Nielsen, Niels Åge. 1989. *Dansk Etymologisk Ordbog. Ordenes Historie.* 4. udgave. Gyldendal, København.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog* 1–. Den arnamagnæanske kommission, København 1995–. [Registre 1989].
- Orðabók Háskóla Íslands, Ritmálsskrá [netútgáfa].
- Pfeifer, Wolfgang. 1997. *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen.* Erarbeitet unter der Leitung von Wolfgang Pfeifer. 3. Auflage. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Söderwall = Söderwall, K.F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* 1–2. Berlingska, Lund.
- Söderwall, K.F., W. Åkerlund, K.G. Ljunggren & E. Wessén. 1925–1973. *Ordbok över svenska medeltids-språket. Supplement.* Berlingska, Lund.
- Völundur Óskarsson (útg.). 1992. *Reisubók Jóns Ólafssonar Indíafara samin af honum sjálfum (1661).* Mál og menning, Reykjavík.